

ЮРІЙ ТИС

ЖИТТЯ
ІНШОЇ
МОДИНИ

A black silhouette of a man in profile, facing right. He is wearing a tall top hat and a long, dark coat with a wide collar. He holds a thin cane in his right hand. The background is a dark green color with some lighter, textured areas.

Юрій Тис

ЖИТТЯ ІНШОЇ ЛЮДИНИ

Юрій Тис — письменник, відомий з своїх різнобічних літературних, військово-вих, історичних і публіцистичних праць, які появлялися здебільшого по різних журналах. Окремими книжками вийшли досі на чужині його драма-містерія «Не плач, Рахиле», збірка оповідань «Симфонія землі», повість «Рейд у невідоме» та цінна військово-стратегічна студія «Бої Хмельницького».

Повість «Життя іншої людини» повертається до призабутої в світовій літературі теми вічного мандрівника, і дає цій темі нову та змінену трактовку. Запорожець Марко, герой повісти Тиса, це не покутник за тяжкий злочин, не Стороженків Марко Проклятий, ані не Агасфер. Марко не чинить ніякого злочину. Він покараний лише за буйність і непогамованість своєї степової вдачі — отже за одну з типових хиб нашого національного характеру. Карою є життя без смерті і без старіння серед щораз то нових поколінь, з якими Марко відчуває себе чужим та непотрібним. Особисті пригоди Марка починаються з козацьких походів, з боїв Хмельничан і перебігають повз життя тих середовищ, які мали вплив на формування історичного чи культурного минулого окремих поколінь. Кирило-методіївці, Шевченко, Куліш, Франко, драгоманівці, Грушевський, початок I світової війни, підпілля УВО, Чупринка, Броди, УПА — ось конфронтація поколінь, ідей та подій. Вона показує тяглість другої великої мандрівки, мандрівки нації, якої Марко є дрібною частинкою. Доля його життя збігається з долею його народу і в моментах самовідданого служіння народним цілям виповнюється внутрішня пуста Маркового життя.

Барвистим змалюванням подій за цілі сторіччя української історії повість Тиса захопить інтерес найширших читацьких кіл. Разом із тим історіософська ідеологія цієї цінної повісти викличе чимало творчих побуджень серед вдумливих читачів.

ЖИТТЯ ІНШОЇ ЛЮДИНИ

Юрій Тис

Життя іншої людини

повість

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1958

У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

Обкладинка роботи
Артиста маляра Бориса Крюкова

Printed in Germany

З кооперативної друкарні «Ціцero» в Мюнхені, Цеппелінштр. 67

Всі права застережені
Copyright by „Ukrainian Publisher's“
München, Zeppelinstr. 67.

I. РОЗДІЛ

Сиділи в садку біля коршми. Молодий налив горілки у запорізькі коряки і весело глянув на вусатого діда.

— Череву ж у вас! — засміявся — тепер таких і не видати.

Дід ображено віддув губи і ніяково підтягнув шаравари.

— ...теє.. — промовив, не знаючи мабуть, що сказати на таке зухвальство.

— І ніс у вас який же став! — насмішливо дражнив діда. — Червоний, горбкуватий, наче старий огірок. Та хіба, діду, не такий був колись.

Тепер дід уже розізлився.

— А певно, що не такий! А позатим пане, не чіпайте мене, а то...

І дід ображений, почав уставати з-за столу. Він глянув, як йому здалося, востаннє на молодця, і враз відчув, що його погроза зависла в повітрі і розплилася наче люльковий димок.

— От вражий син! — пробурмотів, сідаючи за стіл. Він ще раз підзорливо глянув на юнака. А цей підсміхнувся приязно і веселі вогники блимали в його очах. Все таки дід відчував, що за веселістю цієї чужої людини, крився глибокий біль і сумне серце.

Чужинець оперся тепер вигідно об дерево і витягнув ноги під столом. Він мав на собі чорний, довгий по коліна кабат, стягнений у поясі вузьким ременем. Не то спудей київської академії, не то вчений канцелярист.

Обое замовкли. Дядько глипав час від часу на юнака і не казав ні слова. Коршмар, що здавалося іноді прислухувався до їхньої розмови, не зрозумів про що їм ішло і зайнявся своїми ділами. А чужинець глядів кудись далеко перед себе. На світі розгорнулася весна, і в садку цвіли яблуні, химерний вітрець звівав тендітне квіття і клав на землю пишний біло-рожевий килим. Здалеку видніли хати, розкинені серед свіжої зелені і завітглих дерев, а побіч даленів розлогий шлях, що заникав в останніх проміннях сонця на далекому обрії: насправді шлях ішов далі, ген кудись у південні татарські землі. Випили знову. Молодий чоловік неохоче відвернув зір від обрії і спитав:

— Як ви називаєтеся діду: Опанас може?

— Та Опанас, — здивовано відповів дід — а звідки знаєш?

— Бо виглядаєте на Опанаса — вибухнув сміхом юнак.

Замовкли. Дідові здалося, що якийсь несамовитий усміх застиг на обличчі молодої людини. Тепер почав жалувати, що погодився сісти за стіл з тим дивним чужинцем. Ніби десь стрічав уже в житті цю людину.

— Тю, нечиста сило! — гукнув нагло дід і вдивився у риси лица незнайомого — якби не

знав, що від того часу минуло шістдесят років, думав би Марко! Живий Марко!

Так він сам зачпів чужинця. А цей оглянув його спокійно своїми чудними очима і бліда усмішка промайнула його обличчям. Дід погодився сісти разом і випити по чарці.

— Вибачайте пане — сказав тоді Опанас — ви бо нагадали мені Марка запоріжця, мого побратима. Скородили ми татарські ребра, вганяли по степу, сиділи разом у плавнях, жили в одному курені. Тільки, давнизна це пане, вас тоді ще й на світі не було.

— А я — відповів спокійно чужинець — таки справді Марком зовуся.

— Чи не будете ви сином, та ні внуком хіба, оцього мого побратима? — заговорив дід і знову пильно глянув на Марка.

Тоді Марко випрямив свою юну постать і підступив до діда.

— Ні, я не син і не внук — сказав.

Він наблизив своє лице до Опанасового і поволі та уважно розглядав його риси. Врешті вдоволено засміявся.

— Ця близна з війни? — спитав, показуючи на голову діда — татарська шабля?

— На Перекопі! — гордо відповів дід.

— На Перекопі! — кивнув головою Марко.

— А я хіба піду — не втерпів малий Юрко. Горілки він ще не пив, його тягнуло до дитячих забав скоріше, як до байдужих і нецікавих розмов.

Дід хотів теж відійти з унуком, але Марко чемно прохав його залишитися.

— Спішно? Ні? То залишіться. Погаторимо. Перцівки! — гукнув коршмареві.

— Иди, йди Юрку — сказав дід — скажи дома, що скоро прийду.

Смакували горілицю, закушували потрохи, і пішла балачка про буденні справи діда, про це і те, як це звичайно буває між незнайомими.

Марко глянув за Юрком, що побіг босоніж у село і вже зникав серед перших садів. Старому Опанасові почав п'яніти світ.

— Кажеш, я схожий на твого Марка? — спитав знечев'я чужинець.

Дід зиркнув на нього ще раз, і йому здалося, що Марко дивиться на нього якимось насмішливо, не по-людськи, а по-чортячому.

— Відмак може... — подумав дід.

— Похожий кажеш? — настирливо питав Марко.

Він устав від столу і знову нахилився до Опанаса. А старий забув ураз, де він, забув довгі роки і часи, які минали. Він бачив тільки Марка, свого побратима, друга юних років, коли вони обоє були на Низу, разом ходили у походи і разом вернулися домів. Те саме лице і той сам чортячий усміх.

— Похожий! — вигукнув нагло дід і сам здивувався, чому його голос став такий твердий і самопевний.

І він потонув у далеких, мрячних спогадах.

В тих давніх часах, Марко залицявся до красуні Катерини. І коли вертався з побратимом Опанасом у рідні сторони, вийшли проти них з привітом і належними почестями старшина і ціле село. Хлібом і сіллю, чолом козаки!

Зібрався народ, вітали молодців. Марко, ще на коні, очима шукав Катерини. Але дівчина і не глянула на нього, вона підбігла до Опанаса. Маркові потемніло в очах і дика п'янь огорнула його істоту. Сам не знав, що з ним сталося. Зціпив зуби, і досяг шаблю.

Люди зжахнулися. В повітрі зависла мовчанка обурення. Напружена тиша станула між ним і зібраними людьми.

— Не важся! — різко гукнув старшина.

Марко з люттю засунув шаблю в піхву. Усе те тривало одну тільки мить.

— Побратиме! — заговорив Опанас і з відкритими раменами підійшов до Марка. Але цей люто вискалив до нього зуби.

— Хай тобі біс і твої Катерини! — крикнув дико і завернув коня. В останнє блиснули до сонця срібні держала пістоль. Марка не стало назавжди.

*
* * *

Цей спомин зворушив діда. Він на мить прочунав.

— Марку! — промовив хрипко. Хвилювання

не дало йому говорити. Бачить же Марка знову, таким, як він був колись, юним і жвавим, як перед шістдесяти роками.

Марко добряче кивнув головою:

— Що ж Опанасе, не сподівався, правда?

Дід здеревів. Не міг перехреститися, щоб відогнати чари, руки відмовили послуху. Тільки в очах станули сльози радості з надмірного зворушення і несподіваної зустрічі.

— Марку, побратиме! — прошепотів.

Дід заплакав. А Марко огорнув його плече тугим раменем і всміхався радісно і щасливо.

Це був таки Марко, його друг у щастю і горю, у боях і забавах. Дикий він був і твердий для інших, але Опанас знав, що у глибині Маркової душі існувала, прихована за шорсткою вдачею, дружня сердечність і щире серце. З Марком дружив він з молодих хлоп'ячих років. Поїхав Марко на Низ першим, а рік після нього вирушив Опанас. Кинув село, замаївши коня галузкою червоної калини. Не личить в'язати світ молодій дівчині, не зазнавши козацької слави, казали її батьки. На Січі розмов про жіноцтво не було, тож і не знав побратим Марко, що Катерина мріяла про іншого. Їхав до дому з неоправданою надією на серце дівчини: і застав це, чого ніяк не сподівався. Так прийшло до цього, що він назавжди кинув своє село.

Дід пив далі, радувався надзвичайною пригодою зустрічі, реготався і розповідав.

— Ти завжди буйної вдачі був, невгамовна

натуро, ти Марку! — говорив ні то до себе, ні то до побратима.

— Треба тобі було доставати шаблі? Треба було так поквапно гнатися у світ?

Нагло Опанас усвідомив собі на хвилину, що ця зустріч все таки чудна. Він насторожився, глипнув на Марка проникливим зором і сказав:

— А все ж Марку, це було шістдесят років тому!

Марко завважив, що в душу Опанаса закрився глибокий сумнів. Він відповів байдужим голосом:

— І що з того? Шістдесят років, дрібниця!

Дід, поборюючи оп'яніння, почав вперто думати. Чи справді стільки часу минуло, чи можливо, щоб Марко так молодо виглядав? Хвилеве отверезіння минуло, в голові зашуміло наново, думки і картини життя перемішалися. Йому здавалося на хвилину, що він на Січі з Марком. Потягнув рукою по волоссі. Його чуб дуже прорідився.

— А Катерина? — почув нагло наче з-поза мряки допитливий голос Марка.

Їхні очі стрінулися, вони усміхнулися один до одного. Тоді дід почав розповідати звільна й уважно, бо язик відмовляв послуху і він не міг говорити до речі як слід.

— Катерина, розповідав Опанас, давно упокоїлася. Юрко, оцей хлопець, що був з ними, їхній внук. Велика сім'я стала, поблагословив Бог доростом, потомством. — Дід говорив і не

бачив, як лице Марка перехилилося, а уста шепотіли якісь незрозумілі слова. Враз лихі блиски замиготіли в його очах.

— Чого тебе сюди принесло чортова породо! Мучити мене, вбивати душу?

Дід злякався Маркового крику. Очунявши від цих слів, він глибоко образився. Як це так? Адже Марко сам почав з ним цю розмову, сам попрохав його до свого столу. Глянув на Марка і заспокоївся. Це був таки справжній його побратим, він тільки міг вибухати з такою силою. Це було завжди його нещастям. Невгамовна вдача придбала йому київ на Січі, за неї недолюблював його кожний, з ким він мав до діла.

Марко мовчав, сховав лице в долоні. Опанасові ж стало жаль давнього друга. Він погладив його по голові, наче батько нечемну дитину.

— Чого ж ти Марку! Слава Богу, що ти знайшовся, що ми стрінулися. Ех!

Він махнув рукою, не знав що далі казати, як розрадити безрідного побратима. Спитав:

— А де ти бував цілий довгий вік? І не постарівся ні трохи?

— Замовчи, замовчи! — прошепотів здуше-ним голосом Марко. Він глянув на Опанаса очима нещасної, битої долею істоти. Дід уже ледве бачив Маркову постать і до нього ледве доходив його жагучий шепіт. Поплили слова сповіді, а Опанас вирячував очі і слухав це чудне оповідання, цю дивну, несамовиту казку Маркового життя.

— Чого хочеш? Відкрию тобі моє серце, може полегшає мені на душі. Хочеш? Бери мою тайну, бери! Знай усе, усе про мене!

Марко заспокоївся, замовк. Згодом почав свою сповідь, визнання вини свого довгого і незвичайного життя.

* * *

Чвалом гнав Марко перед себе. Попри нього пробігали степи і невідомі старі могили, сріблилися давні шляхи, віття дерев струщувало на нього краплини холодної роси, а він біг конем, навіжений, біг у незнані, безкраї простори.

А що йому врешті до Катерини і взагалі до його села! Мало життя і де інде? Такою думкою Марко хотів забити недавній спомин своєї любовної невдачі. В шаленому гоні хотів утекти від знайомих околиць і від терпкого минулого, у просторі хотів шукати забуття і думав найти нові враження, від яких людина шаліє, а розум втрачає почуття дійсного. Коли б тепер був у бою, поринув би в морі крові, виснажив би свої сили до повної немочі, до безсвідомости.

Після якогось часу, що його Марко і не збирався окреслити, опинився серед темряви неприходимого лісу. Кінь просовувався вільною ходою чагарниками і лісовими болотами, що нагло виринули довкола. Віття і стовбурі старезних

дерев заслонили Маркові вид, землю покрили моклавини, порослі зрадливою баговинною зеленню. Це був темний глибокий праліс, з високими коронами дерев, що заслоняли небо і створювали довкола мрячну і таємничу сутінь.

Марко вдарив коня з такою силою, що цей став дибки і скрутився на місці. Новий вибух люті огорнув Марка і він сам не знав, лютує він проти природи, яка спинила його в гоні в незнане, чи проти себе самого.

Рушив спроквола поперед себе. Врешті перед самим вечором заясніла перед ним невеличка галевина. Завернув туди коня. І там власне стрінув цю відьму. Сиділа з сукатою палицею в руках, перед мізерною хатиною і гляділа на нього малими старечими очима.

Спочатку Марко зацікавився з несподіванки. В таких нетрях жива людина! Але в цю мить його незаспокоєна лють вибухла наново.

— Чого? Чого сторчиш тут? — крикнув до баби і глянув на неї злим, ненависним зором. А вона сиділа спокійно і дивилася на нього блідими, вицвілими очима.

— Ти не знаєш Микулихи? — спитала зневацька, відповідаючи на його слова. Не чував? — і вона добряче всміхнулася до нього.

— А я що, знаю усі відьми на світі? — кинув лихим самопевним голосом. В душі відчув однак якийсь дивний неспокій.

Микулиха поволі встала й зігнена удвоє, підишла до нього. Марко завважив, що вона си-

діла на сухому пні. З острахом глядів на її довгий ніс, на купки сивого волосся, що виростали їй на бороді, на малу лисаву голову. Не бачив зате розумної доброти, що промінювала з її малих очей: вона витягнула до нього руку наче до сина.

— Геть, геть від мене! — закричав Марко, і незвичний відступати, підорвав до неї коня. Але кінь зірвався і став несподівано на задні ноги. Марко втратив рівновагу. Сам собі дивувався, що не вдержався на коні. Він почув під собою м'яку траву, і з розгоном ударив головою об камінь; червоні цятки станули йому перед очима і він на хвилину знепритомнів. Зірвався на рівні ноги і скочив до Микулихи.

— Ех ти! — скипів і стосонув її в груди. Стара жінка похитнулася, палиця випала їй з рук і вона впала на землю.

Марко закусив губи. Усвідомив собі, що зробив лихо, але до Микулихи не підійшов. А вона поволі підвелася. Її мала постать ледве стояла на тонких високих ногах. Дрібний вітрець здавалося, міг би звалити її знову до долу. А все ж, вона дивилася на нього таким зором, що Марко відступив назад.

Микулиха підходила до нього все ближче і ближче. І тоді сталося нещастя. Микулиха піднесла руки вгору. Вона виросла на велетенську, страхітливу постать. Десь позаду заіржав кінь і Марко почув тільки глухий тупіт копит по вогкій землі. Ніс потемнів й ожив. Щось за-

кричало, зверещало по деревах, несамовиті почвари вихилилися з кущів і високих папоротей. З дерева гукнув песиголовець з одним кри- вавим оком на чолі й витягнув до нього вузлу- вату оброслу лапу. Темні тіні заворушилися в віттях дерев, по лісі рознісся понурий горляний клекіт дивних голосів.

Вовкулаки — подумав Марко. Чув, як із кор- чів, що стояли над берегом багнища зарегота- лися мавки і заляскотіли приманливо утопле- ниці. Довкола щось вило і стогнало. І враз усе те переміг страшний пекельний голос Микули- хи:

— А щоб ти по вік ходив молодим!

Марко встиг побачити, що Микулиха стала нагло вродливою дівчиною. Вона глянула на нього, захихотала й майнувши рукою, подалася повітрям угору, поміж темні корони пралісних дерев. Під ним задрожала земля, щось штовх- нуло його, і він упав на землю.

— Катерина! — закричав і знепритомнів.

*
*   *
*

Ранній холод привів Марка до свідомости. Тільки з трудом пригадував собі нічну подію. Стара хатина темніла низьким отвором, а від- хилені двері вказували, що в середині не було нікого. З вікон і темного нутра спливала сумо- вита пуста.

Ступив кілька кроків і став нерішений, що далі робити. Довкола було тихо, не видно було ні стежки, ні живої людини. Пішов отже нав- мання, несвідомий ні напрямку, ні мети.

Торкнувся рукою лица, завважив на ньому засохлу кров. У стрічному джерелі вмив лице і тоді почув, що під волоссям була рана. Поду- мав, що падаючи з коня, зранився в голову. По- волі пригадував собі образи минулого вечора. Його не страхав уже ні його гріховний вчинок, ні прокляття Микулихи. Все те він сприймав байдуже, наче чужу історію, чиясь розповідь, або, коли його власне, то все таки якесь давне, дуже давне переживання.

Під вечір завважив, що блукаючи цілий день по полі, зайшов знову на те саме місце. А в ночі почалися на ново страхіття.

— Заворожена галявина — подумав, безрад- но розглядаючи лісову темряву. Місячний про- мінь сів на поблизькі зарослі, і він бачив цілком виразно, як у чатинні увихалися мавки, та за- прощували його до себе. Відвернув голову вбік. А там виринули бісенята з болот і гралися ви- вертами поміж водорослям і жабуринням. Зно- ву завив вовкулака, а з дерева скочив упир і вискалив до Марка зуби. Зеленкуваті очі якоїсь потвори блимали в темноті доквілля.

Марко став у захисті дерева. Спочатку бояв- ся ворухнутися. Але юнацька вдача подолала. Він згадав проклін відьми і голосно засміявся. Цей сміх збентежив його; здавалося йому, що

сміявся хтось інший: Чужий голос видобувався йому з горла. Заспокоївся по хвилині і сказав голосно:

— Кому Бог пошле довгий вік, тому ніяка сила його не вкоротить!

Це була старинна козацька приповідка.

Він витягнув з-за пояса запорізькі пістолі.

— Іродові сини!

Гукнув стріл і полум'я осліпило на хвилину Марка. Він випалив просто у вічі потвори, що присікалася до нього.

Рев і крик понісся лісом, а згодом усе затихло. Поблиски очей зникли. Марко назбирав сухого чатиння і розпалив вогонь. Аж тепер почув, що ціле його тіло стерпло; в голові шуміло, і при кожному поруху відчував гострий біль. Все таки рішився приступити до темної купини, яку завважив у відблисках полум'я. Вона бовваніла в цьому місці, де передше блимали зеленкуваті очі потвори. З пістолем в руці Марко переступив місячний промінь і наблизився до мертвого тіла примари. Це був великий вовчур, що ще й тепер дивився на нього нерухомими мертвими очима.

А тим часом млісне місячне світло розплилося по лісі. Усе стояло заворожене в глибокому сні. Навіть вогонь потух і Марко не старався розвести його наново. Почав думати про себе.

Зроду ненавидів старих людей. Оминав немічних, відвертався від дідів і жінок поморще-

них і засушених роками праці і життям. Сам боявся своєї власної старости.

Старі люди нагадували йому смерть. Через те нерado ходив до церкви. Там було їх багато завжди, від ранку до вечора. Вистоювали по кутах і при вході, висиджували на церковних лавах. А він любив життя і дику вільну свободу. Піти і прийти, і нікого не питатися. Ніяких законів, ні звичаїв, що ними в'яжуть себе люди по містах і селах. Жив і хотів жити так, як наказували йому незаймані сили його простої і невгамовної вдачі. Тому й на Січі йому не сподобалося і він видержав свої три роки новацького вишколу тільки тому, що побоювався сорому перед людьми.

А все ж якась іскра доброго існувала в його душі і спалахувала нераз шляхетними, хоч не оформленими почуваннями. Це бувало тоді, коли Марко стояв віч-на-віч красі, до якої відчував незбагненну тугу. В такі хвилини вдивлявся в небо і хвилювався. Не знав, як висловити думкою або словом ці хвилювання.

А з тим бувало, що він з дикою насолодою вдивлявся в погасаючі очі підстріленої звірини. Мабуть і краса смерти впливала на його душу.

В інших хвилинах несподівано вражала його краса, яку нераз спостерігав у своїй бувальщині. В такий час він нагло завважував, що життя — незрозуміле для нього чудо, в якому існував він сам і брав у ньому свою участь. Вдивлявся в дітей таким пильним зором і запитливо

суворим, що матері забирали їх від нього. Докторкав тендітної зелені молодих паростків, роздумував над потічком води, що випливав з-під снігів, та снував мислі, вдивляючися в небо з білими клубами весняних хмар. Коли живі квіти в'янули на корчах і жовкла степова трава, його огортав смуток. Химерна і незрівноважена вдача.

З першим світлом дня, Марко рушив знову навмання. Ішов довго, байдужий до всього, що довкруги. Не думав, куди йде і чи доцільний його шлях. Згодом ліс прорідився і перед ним станув зелений, залитий соняшним теплом простір. Марко відчув з полегшою, що глибинь лісових мороків залишилася назавжди поза ним і він вступає в ясний день, наче в якесь нове, чудесне життя.

На галяві пасся його кінь. Басував спочатку, хотів його скинути, наче когось чужого, але помирився. І Марко рушив поволі крок за кроком у новий світ, на передвіщений шлях своєї життєвої мандрівки.

*
* * *

Дід Опанас, вислухавши Маркове оповідання, довго мовчав і роздумував. Сам не пам'ятав, як попрощався опісля з Марком і як попрямував до села. По дорозі стало дідові добре і тихо на

душі, і він почав собі співати свою улюблену з молодих років пісеньку, про козака і Дзьобу.

— Ой хто любить молодичі, я горнусь до Дзьоби — проспівав, а далі не міг собі пригадати. Врешті завважив, що це самі останні слова пісні. Довго думав над її початком, згодом махнув рукою і почав шукати по кишенях кресало і люльку. Кремінь випав йому з рук, він довго намагався його знайти, врешті промовив: — Криця не лошиця, що біжить, аж дрижить. Як впаде, хай лежить! І сховав люльку у кишеню.

Біля хати глядів довго на клуню, що бовваніла білою плямою в темні ночі.

— Стоїть собі, хе, стоїть, як заморожений кожух. Не . . . не ворухнеться. А ну?

Кивнув до неї рукою, але клуня не рухалася. Тоді дід Опанас пішов тихо до хати.

*
* * *

В селі сміялися з розповіді діда. А він присягався, що все те чистіська правда, що дійсно був у коршмі з Марком.

— Загуляв старий і приснилося — мовили люди, але не хотіли сперечатися з упертим заporожцем.

Щоб самого себе перевірити, Опанас пішов ще раз у коршму. Коршмар розповів, що дід сидів тоді довго за чаркою з чужою людиною. А лю-

дина була в чорному нетутешньому одягу. Коршмар чув крики і реготи: опісля, коли все стихло, він знайшов діда, що спав на лаві. На столі блищав новий червінець.

Дід не відповів нічого. Подумав тільки хвилину, врешті казав собі налити велику подвійну чарку.

Але ні коршмар, ні дід Опанас не знали, що вночі, за деревом біля шляху, стояв на чатах Марко і дивився за дідом, аж цей зник у нічній темряві. Небо і земля з'єдналися у мирі. Ніч стояла без вітру і без голосу. Коли затихли останні кроки діда, Маркові наче б полегшало на душі; може від цієї ночі, а може з того, що стрінув Опанаса живим і життєрадісним, чоловіком. І його очі стали вогкі від чудного, теплового зворушення.

II. РОЗДІЛ

Гурт вершників спинився, застиг, люди насторожилися. Коні полохливо застригли вухами, їхні ніздрі задрижали від запаху степового вітру. На обрії появилася сіра, ледве помітна хмаринка. Це все, що можна було бачити з-поміж високих, степових трав.

Марко лїниво сховав пицалку за пояс і поклав руку на шаблю. Поволі й мовчазно їздці розділилися на три відділи і справно розгорнувшись у півколо, рушили вперед. Козаки тримали на поготівлі аркани і зброю. Годі було знати, що перед ними, татарський під'їзд, чи табун диких коней.

В цих кривавих степах, далеко від Тясминуріки, волочилися татари зі стадами і юртами, нападали на чумаків, зводили сутички з козацькими роз'їздами. Можна було стрінути тут і ватаги бродяг та розбишак з Молдавії, Литви і польського королівства, що жили з грабежі купецьких валок і свої скарби закопували у прадавні, невідомі могили. Лупили теж усіх стрічних драгунські стежі кодацької фортеці, славного форпосту Полонії, що його будували французькі й нідерляндські воєнні інженери. Тому вершники бачно стежили докїлля, готові

вихром кинутися на ворога і так упередити його напад, хоч не було тепер їхнім завданням воювати у степах. Це були молодці чигиринського реєстрового полку, які вибралися в поле, на ловлю диких коней для війська.

Виїхавши тепер у полосу низьких трав, Марко глянув боком на сотника Остапа Горностая. Цей їхав поволі, й очевидно не квапився.

— Коні! — сказав тихо.

Вправне око звичної до природних просторів людини, могло тепер завважити на обрїю чималій табун коней, що пасся спокійно на низині.

— Рушай! — гукнув Горностаї і три відділи козаків зручним і скорим маневром розбрилися по степу.

Лови пішли справним ходом. Козаки оточили табун з усіх боків і чвалом помчали до збентежених коней. Тікати їм не було вже куди. Довкола видніли постаті страшних, метких ловців з арканами в руках. Коні шукали вільного проходу, кидалися гуртами і поодинці в різні напрями, збивалися знову в безрадний гурт; панічний жах виднів в їхніх вогких, чорних очах.

Враз свиснуло у льоті туге реміння. Іздці ловили на петлю збентежених коней і стягали їх пружистими руками до себе. Козацькі коні привчені до ловів, присідали на задні ноги і твердо видержували шарпання зловлених на аркани тварин. А ці кидалися у безсиллі на боки, стрибали вгору і ставали дибки, витрачуючи в безцільному шамотанні останки своїх сил.

Згодом стояли вже знеможені й обезсилені: вони дрижали на цілому тілі і з безмежною тривогою споглядали на своїх ворогів.

Козаки позсідали з коней, підійшли до зловлених тварин близько, так близько, що їхні постаті відбивалися в великих боязких очах, і почали говорити до них тихо і ласкаво словами якогось таємничого чарування. Це було замовлювання, що заховалося продовж століть і тисячоліть від прадавніх племен, таємне знання народів, які жили серед природи і диких тварин, і свої чарування передавали нащадкам. Козаки промовляли лагідним шепотом, пестили лискучі шиї тварин. Коні заспокоювалися. З їхніх очей зникали тривожні блиски, вони споглядали тепер без страху на людей, що відобрали їм волю, і дивилися за ними, коли ці відходили вбік. Ще тільки серця билися сильніше і кров пульсувала в б'ючках, коли гризли вудила і бігли табуном, прив'язані арканами до сідел їздців.

— Відпочинемо собі тепер! — промовив сотник Горностаї і запалив люльку. Це був стрункий, молодий ще козак, з виразними чорними очима і тонким вусом, що звисав до долу з рішучо закреслених уст.

Відділ лагодився відпочити. Сонце золотило ще білі хмаринки, але степ потопав уже в синяві вечірнього сумерку. Козаки розпалили нічні вогні і почали варити вечерю. Марко відчув сильну втому. Пожував трохи сухого хліба, поклав сідло під голову і заснув непомітно біля коней.

*
* * *

Виїхали на верхів'я, з якого побачили широко розлиті плавні й острови, зарослі лісами й верболозами. Подалі пливли рвучкі струї Дніпра, що з ревом обмивали могутні скелі Кодацького порога. Якась потужна сила здавалась, кинула в прапочатках світу, ці скелі в Дніпрові води. А далі сіріли острови, закриті від людського ока зеленню старезних дубів.

— Там — вказав рукою сотник — сидять запорожці. Це їхня Січ.

Дивилися цікаво на острови і на шумливі небезпечні води, шукали очима хоч би сліду славного війська запорізького. Перший раз були так близько казкової Січі, і розчарувалися. Ні однієї людини, ні човна, ні сліду людського життя. Непорочна, здавалось ніким не торкнена первісна природа.

— А там далі — вказав Горностаї на далекі обрії другого берега — їхні паланки. Багаті землі, з оселями, лічницями й монастирем. Там доживають віку знеможені й покалічені в війнах запоріжці.

Понад Дніпром тягли сиві мряки. Поза рікою простори були криштально чисті і здалеку видніли хати й сади паланки, а понад могутніми коронами дерев золотіли церковні хрести.

Горностаї огорнув рукою далекий краєвид, здавалося хотів щось сказати, але мовчав, захоплений величчю історичних місць вітчизни.

— Це все — промовив по хвилині — країна дивних казок і старинних оповідань. Жили тут народи незнані, може наші предки, а може й ні. Деякі з них прийшли з невідомих просторів і знову пішли кудись, інші сиділи на своїх місцях, як нині наші запорожці. Ні сліду з них не залишилося. Давні могили розтали у моклави-нах, а кістки воїнів вросли у коріння дерев. Кажуть старі люди що там, де Запорозька Січ, проповідував колись святий Андій християнську віру диким половцям. Багатир Михайлик, каже старий переказ, плигав конем понад пороги, проскакував з берега на берег, а чарівниці, що пролітали на Лису Гору, спочивали в нетрях дніпрових плавнів. Тут жили теж амазонки, українські діви давніх казок.

— Народ мудрий — сказав Марко, і замовк, бо на його слова ніхто не звернув уваги, а сотник мовив далі:

— І коли ми вже тут, помолімся Богу за братів, що на цих островах обстоюють землю і віру прадідну!

Козаки скинули шапки і потонули у глибокій ранній молитві. Саме мали рушити далі, коли Марко легко свиснув крізь зуби. Горностаї пристанув.

— Залишайтеся тут, я зараз повернуся — сказав і рванув конем в сторону недалеких чаргарників. Вправні очі Марка завважили, що там були люди. Хто вони, і яке діло мав до них сотник, могло цікавити усіх; ніхто одначе не питав

ся і не дивувався. Марко мовчав і не згадував ні словом про те, як добре знайомі йому ці околиці уже здавна, і що не є для нього новиною лицарське життя на Січі.

Звільна рушили далі. Їхали мовчки з табуном зловлених коней, не забуваючи обережності і чуйности.

— А тепер погляньте туди — відозвався знову сотник Горностаї. — Це ляцька твердиня Кодак.

На цьому березі Дніпра, що високо підносився понад плеса вод, видніли вали і верхи фортечних будинків. Згодом козаки побачили частокіл і кам'яні суворі стіни, мовчазні й сірі, чуже і вороже тіло в цій тихій, настороженій землі. Стояла понура фортеця з темними гарматами, наставленими на Дніпро; води ріки гналися тут вузьким і глибоким руслом. Усі човна які пливли рікою, можна було взяти легко під обстріл, а в разі потреби, ляцькі гранати могли досягнути і другого дніпрового берега.

Так на сторожі свавільних княжат Речіпосполитої стояла ця твердиня в самому серці війська запорозького; збудували її за плянами славетного Бопляна, а залогою стояли найкращі сини Речіпосполитої; князі й багатії, сини лицарів і воїнів, які вивчали тут воєнну штуку і набирали боєвої вправи у безмежних кривавих полях.

— Ідете у великі степи — казав коронний гетьман Конєцпольський — щоб гордість хлопську і злосливий спротив їхній, зламати. Ви ма-

єте силою шабель ваших навчити їх, що вибиватися з належного послушенства, принесе їм муки і смерть.

— Кодак — мовив далі Конєцпольський — стоїть на сторожі! Пам'ятайте, що нам грозить велика небезпека, нікчемно втратити Україну. Ваше завдання, валом костей своїх загородити ворогові шлях, щоби внутренностей Речіпосполитої не торгав!

Молоді шляхтичі слухали слів коронного гетьмана на військовій відправі, а опісля рушили зі своїми хоругвами до твердині. Їхні вояки, це були насмні драгуни чужоземного походження, свавільні люди без роду й осідку, ветерани великої тридцятилітньої війни, що звикли з дитинства тягаться по різних землях; тепер тут, у далекій Польонії шукали воєнного щастя. Там у їхній батьківщині, в Прусах, у Саксонії і в чеській землі, усе було злуплене й ограблене. В повітрі відчувалося, що так далі бути не може, що мир вневдовзі покінчить із кондот'ерським життям. Хитріші з них, свідомі цього, що до звичайного життя вони не здібні, рушили на заклик польської корони і нанялися в залого кодацької фортеці. В складі цих військ були теж драгуни православної віри, що їх забирали з собою польські шляхтичі, теж для звичайної служби обозових чур і гайдуків.

З цього боку Дніпра, степ стояв вище Кодаку, так що ледве з вежі військового цехгавзу було видно, що діється на безкраїх полях. Тому на

малу мило від твердині, залага вибудувала дерев'яну чатівню для сотні людей піших і десяти кінних; але й тут не відбувалося нічого цікавого. Козацькі і татарські заони пробігали далеко від Кодаку і тільки зрідка чути було гомін боїв, що йшли десь за обрієм у степу. Тоді чати трубіли на сполох, готували зброю і ставали у поготівлі. Звичайно на цьому й кінчилося, що воляки наслухували тільки далекі постріли і крики. Десь там у незайманих Диких Полях може громили орду й відбивали ясир, а може і душегуби грабили заможних купців. Хто ж то може знати, які тайни криють у собі простори цієї вкритої кров'ю землі. Бувало, що командант фортеці вислав туди збройний під'їзд. Комонні рідко коли натрапляли на сліди побоевища. А втім залага Кодаку степовими подіями не цікавилася. Їхнім завданням було сторожити Січ, не допускати до воєнних приготувань і нищити в зародку всі позначки підозрілих військових рухів. На самій Січі сидів комісар Речісполитої, який на місці піклувався про законність усього, що чинилося на Запоріжжю. Життя в фортеці плило отже одноманітно і сіро. Коронні сини грали в кості, а найманці будували землянки, скріпляли вали і частоколи.

— Кілька років тому — розповідав Горностай — молодий і бутний комісар Шлягоцький, переправився з двома хоругвами драгунів через Дніпро і здуру напав на паланки, сплюндрував ма-настир, спалив церкву. Старі, немічні козаки, ченці й народ з довколишніх сіл стали до обо-

рони, але неспосібні до бою і заскочені нападом, вигинули під мушкетним вогнем і шаблями поляків. Під вечір драгуни, навантажені золотом і церковними скарбами, рушили до Дніпра.

— Над берегом наскочили на них січовики. Ніхто з ляхів не врятувався, усі наложили головами. Ще й тепер — вказав рукою Горностай — стоїть ось там серед верболозів їхня могила.

— А дванадцять років тому, весною тисяча шістсот тридцятьшостого року, Сулима обложив фортецю, за дві години здобув її, вирізав залагу і розорав вали. Того самого року ляхи на ново відбудували твердиню, Кодак став ще могутніший, ще більш озброєний.

— А Сулима ?

— Вже не цікавився твердинею. Його захопили інші буйні задуми, пляни на велику міру, готування до великих діл. За те й наложив він головою на площі варшавського замку.

Великий воїн, думав Марко, слухаючи слів Горностая. Згадав Сулиму, з яким був у поході на Чорне Море. Тоді козацькі чайки заскочили турецький корабель, звільнили невольників-гребців, а на їх місце прикували до весел турецьку залагу. Такий був Сулима, отаман січового війська.

Козаки бисто розглядали фортецю. Це були доволі нові споруди, забезпечені обсипаними в чотирикутник потужними валами. Твердина мала сильні оборонні бастіони і була оточена глибокими ровами. Від заходу ляхи проклали

понад глибоким яром звідний міст, від півночі була тільки мала фіртка, над спадистим берегом. Від Диких Піль фортеця була скріплена високим муром і ровом.

— В Чигирині говорять, що в минулих роках, наш писар військовий Хмельницький оглядав цю фортецю зі старим Конецпольським небіжчиком. Чи певне це не знати, Хмель нікому не каже, куди їздить і що задумує. Отож, коли коронний вихвалював потугу кодацьких укріплень, Хмель сказав:

— Рука людська збудувала, вона й знищити може!

Підїхавши ближче, козаки завважили, що з частоколу стирчать гармати і важкі гаківниці. В той час із скрипотом спустився звідний міст і з фортеці чвалом виїхала кінна ватага. Вона з місця звернула в сторону молодців.

— Бій? — спитав мляво один із них сягаючи шаблі.

Ні! — відповів Горностай — будуть тільки розпитувати. А втім . . .

Сотня драгунів підїхала до козаків і їхній офіцер у залізній сорочці, та в шоломі зі старими вицвілими перами спитав владно:

— Хто такі й куди?

Горностай пізнав самого команданта твердині, славетного капітана і губернатора Криштофа Гродзіцького. Він високий ростом, худий і жиливий, лице мав наче зо шкіри, ствердле від негод і трудів. Через чоло і ніс проходила стара

близна від шведського палашу, а одне око було закрите повікою. Він був старий уже, цілий довгий вік перебув у війнах в Європі і в Валенштайна, добув рангу полковника артилерії.

— Молодці чигиринського полку — відповів Горностай, віддаючи військовий салют — на виправі за кіньми. Ось папери за підписом пана Станіслава Кричевського, мості полковника чигиринського, козацьких військ його мості . . .

Гродзіцький узяв папір і читав:

. . . за підписом сотника Хмельницького . . .

— Добре! — сказав, складаючи пропускний лист — багато коней зловили?

— Тридцять — відповів Горностай — добрі коні, молоді, сильні.

Гродзіцький глянув по козаках. Його зір затримався на тугій, вояцькій постаті Марка.

— Знаю тебе звідкись козаче — сказав Гродзіцький і додав по надумі:

— Чи не з прибічної хоругви сотника Хмельницького у Нідерляндах?

Марко промовчав, його кінь почав басувати.

— Неможливо — засміявся Горностай — він молодий козак, не міг ще воювати у тридцятилітній війні.

— Поздоровіть від мене пана полковника Кричевського і сотника Хмельницького. Бувайте!

Гродзіцький завернув коня, за ним відїхав його почот.

Коли б не сам Гродзіцький, може треба б було стягнути шаблі. Ці голодранці граблять не гірше татар!

— Кажуть, наш Хмель урятував Гродзіцькому життя...

— Старий рубака цей капітан!

Марко відозвався:

— Коли б до чого прийшло з цими німецькими найманцями, фрасунок був би по їхньому боці. Драби тугі, але ми теж знаємо наше діло!

Горностаї загрипав чорним вусом і скривився:

— Погано було б встрявати у бій. Хмель жадав, аби ми заховали зимну кров і оминали зачіпки та герців. А чому такий наказ, не наше діло.

Кодак зникав уже на обрії, і козаки готовилися до ночівлі. В той час Гродзіцький читав листи, які передали йому через Мальчевського, шляхцю званого „зеленим чортом“. Це був тайний емісар, який постійно був у дорозі й перевозив тайні вістки від коронного Конєцпольського. Гродзіцький сидів тут серед степового моря, віддавна не мав ніяких вісток з Речіпосполитої і ніяких інструкцій від команди. А тимчасом непотвержені сплітки доходили до його слуху: про повстання на Поліссі, про тайні змови Хмельницького з ворогами Речіпосполитої, про емісарів, сліпих бандуристів і лірників, які бунтували народ в імені козацької реbelieї. Вістки були просто неймовірні, чейже Січ, постійне джерело неспокоїв і бунту, дрімала спокійно під його сторожким оком.

*
*
*

Минув повний рік від часу, коли Марко повернувся до полку з виправи на дикі коні. Він повнив свою вояцьку службу без захоплення і вдоволення. Втрачений час — думав нераз — сидіти так бездільно і числити одноманітні й нецікаві дні, що невпинно кануть у минуле.

Ледве в останніх місяцях пішли наново слухи про неспокої й бунти. Хмельницький, якого шляхтич-розбишака наїздом викинув з його родового маєтку, кудись пропав і ніхто не знав, що сталося з полковим писарем. Шляхтич-розбишака Чаплінський зажив на дворі Хмеля та ще й далі відгрожувався, що вб'є сотника, як тільки він знову появиться.

Одного вечора Марка покликав до себе полковник Кричевський.

— Нема що багато говорити — сказав до Марка — вночі рушиш на чолі півсотні на Січ. Зголосишся до полковника Несторенка. Будь бачний, в степу тривога, ляхи нюшать, як гончі пси. Гродзіцький прислав мені звіт. Пише, що хтось ходить степами одинцем, хтось човном пливе по ночах, щось непевне висить у повітрі. Шильд-вахи в ночах приносять вістки. Чують кінський тупіт, якісь нічні знаки і посвисти і далекі гомони. Ляхи сторожки, будь чуйний.

З пошаною глядів Марко на поважного, спокійного полковника. Його лице було лагідне

і добротливе і тільки з очей можна було пізнати, що полковник міг бути твердим і безоглядним. Жовте полум'я свічки золотило його щоки й надавало їм тінь мосяжу. Полковник був гладко виголений і тільки на голові виднів невеликий чуб.

Марко не питав багато. Догадувався, що грядуть якісь важні події, в яких і йому призначене мале незаметне місце.

*
*   *
*

Марко уже нічому не дивувався. Події захопили його з собою, а були вони такі дивні, що Марко просто перестав думати над їх доцільністю. Якась розумна і передбачлива голова діяла тут наказами і дорученнями.

Десь по дорозі прилучився до них один і другий козацький відділ. А згодом, серед лісу, стояли вони всі перед обличчям Хмельницького. Темний на лиці, тугий, з проникливим поглядом чорних очей, заклав руки поза себе і бачно переглядав кінну сотню.

У коротких словах проголосив підготовку до повстання.

— Усі наші препараторія белліка, оці воєнні приготування — говорив спокійним голосом — треба родити тихо і незаметно. Польща, потенція велика, має добрих шпигунів, і так уже чую

сіти довкола себе. Тільки нічого мені доказати не можуть. Ця війна що гряде, панове молодці, йде за звільнення України. Це не те, що одну фортецю штурмом взяти!

Відчули, що йдуть часи величні, криваві.

В Крилові задержав їх командант Пшеворський і попросив до себе на обід. Хмельницький взяв з собою сотника Бурлая і хорунжого Марка. Пшеворський привітав гостей з відкритими раменами, але не скривав своєї цікавості: куди вони йдуть і в якій справі.

Хмельницький широко розповів про заїзд шляхцюри Чаплінського та про доноси, нібито він, сотник Хмельницький, приготує повстання.

Бурлай скипів:

— І що ви, регіментаре, на таку безличність того скурчибика Чаплінського?

Пшеворський засміявся:

— Я стою на пості границь Речіпосполитої уже двадцять років і думаю, ребелія завжди є можлива.

Хмельницький відхилився на спинку крісла:

— Чи так робиться ребелію? За обідом і вином? Як ребеліант, я власне повинен би повісити вас полковнику на першій яблуні!

Налили вина. Бурлай мовив:

— Це інфамія! Що тут робити? Я порадив Хмелеві хай їде на Січ до комісара Гурського. Він стоїть там залогою, він знає що діється.

— Хай посвідчить — докинув Марко.
— Хай посвідчить — потвердив Бурлай.
— Це правда — відповів Пшеворський — але ви мусите мати папери. Стріне вас хто небудь, що вас не знає і ви пропали!

— Папери маємо — відповів Хмельницький і витягнув листа — за підписом полковника Кричевського.

Пшеворський переглянув полкові листи до комісара на Січі й видимо заспокоївся.

За Криловом, сотня Хмельницького завершила у степ. Козаки перепливали Тясмин і зникли в плавнях.

III. РОЗДІЛ

Гурський сидів у канцелярії свого трихтемірського полку і думав. Мав три хоругви певних і бійких очайдухів з Мазовща і Варшави. Позатим полк непевних українських драгунів. Сидить, як на бочці пороху, серед лугів, заливів і болот, під самим боком бунтарської Січі. Може надію мати тільки на поміч далеких полків Потоцького і коронних військ. Але де вони?

До кімнати звалився капітан Шліхтінг. Вернувся цойно з плавнів

— Хмельницький на Січі! — сказав коротко.
— Розіслав людей до луговиків і скликає їх на ребелію. З двома сотнями голодранців захопив запорозькі клейноди і скарбницю.

Гурський зірвався.

— А Пшепорський?

— Із своєю сотнею боронив куреня. Не вийшла ні нога. Взагалі багато не знаємо. Два луговики, що верталися з порогів зізнали припечені вогнем, що Хмельницького вибрали кошовим.

Замовкли. По хвилині сказав тихим голосом Гурський:

— Коли залишимося тут до завтра, згинемо! Нема рації!

— Нема. — відповів Шліхтінг.

Увечорі сотня збрала усе своє майно і на чолі з Гурським пігнула у ніч. Драгуни залишилися на місці. Другого дня вони поповнили ряди повстанського війська.

* * *

Комендант Кодаку сидів у світлиці, на першому поверсі кам'яної вежі. Перед ним на грубо тесаному столі стояв циновий кухоль вина. Комендант поринув думками в минуле.

Лискавками пробігали перед його очима незлічимі картини воєн і боїв. Пруси, Шведи, Нідерлянди, суматохи боїв, пожари і вогонь боєвих згарищ усіх країн Європи. Там під Люцен, де згинув Густаф Адольф, у гаморі барабанів, стрівув боєві хоругви Хмельницького. Сиділи один проти одного два мужі, два друзі військові, згадували далеку Річпосполиту й Україну, спивали здобуте у бою лотаринське вино, червоне як кров, і ждали на світанок. Картина давніх років.

Плитка гребеняста каска Хмельницького відлискувала темним багром у променях вогнів і відблиски полум'я спадали на темне обличчя козацького сотника. Нерозгадані темні очі вкривалися гострими тінями від заломів худого лица і густих чорних брів. Хмельницький обняв руками рукоять шаблі. На його пальці багрів рубін великого гербового перстня.

Гродзіцький згадав битву. Було це рік, а може два пізніше. Запах димів, рев гранати і страшний біль у голові. Добре пам'ятає: шалений наскок козацької кінноти на плоских полях Нідерляндії і крик козацького сотника:

— Гродзіцького рятуйте. Гродзіцького.

Не було б тоді козацького ватажка, загинув би марне на побоевищі, обдертий на кінець мародерами, таборовою голотою кожного війська. І саме коли, на хвилину відзискав свідомість, двох козаків нахилилося над ним. Один з них кремезним рам'ям огорнув його плече. Був певний, що це було те саме лице, той сам козак, якого пізнав серед молодців київського полку Кричевського.

Командант козацької фортеці, регіментар Гродзіцький, торкнув рукою надламану кість на чолі і запалину, глибоко прикриту повікою. Пам'ятка останнього бою тридцятилітньої війни.

Тепер від нього залежить Кодак, цей острів, скала, серед моря бунту, без зв'язку з Речіпосполитою. Стоїть і він, командант, проти свого друга і добродія Хмельницького.

Річпосполита далеко тепер, може десь за Львовом, за Замостям, а може й ще далі, під Краковом або Варшавою. Тут довкола розгубилися у вітрах боєві дими, зникли в безконечності днів відгомони жовтоводської битви, тут зростало нове життя, нова українська Річпосполита. Тільки він, командант Гродзіцький залишився у мурах фортеці, наче загублений кам'яний пам'ятник прогомнілої сили.

Гродзіцький і досі не розгадав, чому Хмельницький після Жовних Вод і Корсуня не розорав Кодаку, а залишив його під самим ребром запорозького війська низового. Навіть усі його виправи по харчі, навіть далекі реконосанси, проходили спокійно, без зачіпки і без боїв. Зате вдержати спокій і порядок серед залоги, ставало чимраз трудніше. Німецькі райтари жмурилися й воркотіли, два драбанти за бунт повисли вчора на гаках. Цілий тиждень висіли їхні тіла біля мурів фортеці, на пострах усім ворохобникам. Зате драгуни, завербовані в українських землях, зникли однієї ночі безслідно.

Для регіментаря було цілком природним, що долею воїна є згинути на пості у чесному бою. Нічого дивного тут немає, що він не прикладає ніякої ваги до життєвих вигод. Шмат м'яса, скиба хліба і вино — що ж йому більше потрібно?

Ба, може колись усміхатимуться люди, коли почують, що їхні предки звалися боєвими мужами, що порадкували свої вчинки згідно з лицарськими законами, що гинули за віру, за честь, за вітчизну.

Гродзіцький витягнув ноги під стіл, аж залізні остроги вбилися у м'яку дошку підлоги. Глянув крізь вікно на безконечні плавні, що вкривали береги Дніпра. Болотяні простори, де рибу ловили списом, де не було ні доріг, ні стежок, стали тепер більш таємничі, як будь-коли. Сірою зеленню майоріли вони спокійно й нерухомо, а все ж несамовиті були тим, що у цій вбив-

чий вологості, серед непроходимих хащів і трав, вкривалися цілі сотні повстанців Хмельницького.

Від коли старий Хмель закликав чернь на ребілю, щось діялося там, над Дніпром, у степу і в лугах. Ішли туди берегом Дніпра, тихо й незаметно оминаючи кодацьку фортецю люди з міст і сіл, гультаї і шибайголови, шляхта і чорний народ. Знав про це і нічого не міг вдіяти. Був безсилий. Не мав тепер запілля, ні довозу зброї, ні вісток від короля. Був дуже самотній серед степу і плавнів і серед ватаг невидних, які мовчазними ночами проходили повз Кодак. Одні у баговиння для вишколу, інші на волості до Хмельницького.

Гродзіцький підійшов до вікна. Одиноким своїм оком проглянув безмежний обшир. Там, серед лісових мороків, в'юнких лоз і перелесних царин, курилися таборові дими. Лиховісний отаман Несторенко вишколює там військо і відсилає його сотні за сотнями: а в очах їм мста і гордість, а не страх і покора. Сидять там по полях і лугах, і криються так твердо, що і птах їх не знає.

Час від часу вдасться кодацькому під'їздові зловити якогось післанця, або шпиґа. Вони мовчать на муках. Ось і вчора зловили одного. І що ж? Невинні листи, більш нічого.

Гродзіцький взяв зі столу зім'ятий папір і читав:

Лист пана сотника Мокрицького з козацької

партії до пані Марії Залуцької із Збаража писаний.

Моя Пані.

На самім вирушенні моім з Чигирина достав я тайну реляцію, що до міста зближається сотня партії Хмельницького. А це було після жовтоводської баталії, коли вже давно на Львів пройшли містом розбиті шляхтичі і в місті нікого з визначних людей не було. Тільки якісь дві стокінні чати берегли міста. Сиділи в давніх куренях реестрових козаків і виставляли по місті сторожу.

Під вечір згадана сотня осадила несподівано дома біля будинку Чаплінського і тридцять козаків з принципом Марком вдерлося до середини. Відпору не давав ніхто, тільки чата заграла на тривогу, але вогню не давали. Чаплінського застали по вечері уже в самій сорочці до спання. Його оббили нагаями, натягнули на нього старий кожух і сказали:

— За твої підлі вчинки і сваволю прийшов час тебе *rigorose* покарати, щоби на завжди *in herbe* таке *malum* викоринити!*)

Чаплінський ніякої репліки не давав, зі страху цілком онімів. Опісля казали йому з цим попрощатися світом і на віки зі своїми, посадили на коня і від'їхали до Хмеля.

Тепер ходять румори, що Чаплінського стяли і поховали в місці далекому й багnistому, щоби

*) *Rigorose* — суворо; *in herbe* — тут в корені; *malum* — лихо.

тіло Чаплінського не мішалось з тими, що лягли за справу.

Другого дня згадані дві стокінні чати райтаувалися з міста і перейшли до Хмельницького.

Нині рушаю в козацький обоз під Пиляву. Маю з собою півтора хоругви і п'ятдесят драгоній, що зтягнулися у мене до козацького війська на ординанс Хмельницького.

Гродзіцький зложив руки на грудях. Ще рік тому, прибув до Кодаку пишний Ярема Вишневецький, з трьома тисячами добірного війська, з гарматами і з шляхтою хвалькуватою і буйною. Ішов цілий час по той бік Дніпра, щоб подратувати Січ і показати свою силу. Були бенкети і бешкети, а коли Гродзіцький нагадував князеві про небезпеку, він тільки сміявся.

Нині уже на його землях встановлені нові порядки. Нове, буйне життя твориться тут, могутня сила свободи змела всі дотеперішні гієрархії. Гродзіцький відчував цю юну силу і в душі признавав їй велике майбутнє, хоч у Варшаві називали її руїною, і засилали мольби за повернення на Україну і за знищення ворохобників з країн.

Нагло Гродзіцький вп'ялив зір у малу рухому точку, що появилася і зникла в гущавинах зеленого простору. Скоро пізнав, що це від сторони чатівні гнав охляпом драгун. Він проскочив звідний міст і миттю зник серед забудувань фортеці. Хвилину пізніше Гродзіцький був уже на майдані.

З плавнів і від степу виступило козацьке військо. Сотні за сотнями. Грізний вид мовчазних справних лав, що досі сиділи в болотах і гнилих водах, а тепер рушили на Кодак.

Гродзіцький скочив на коня і кинувся до чатівні. Звідсіля він докладно бачив козацькі лави. Відразу догадався, що ворог готується до облоги. Сотні за сотнями уставлялися в полі, півколом окружували фортецю, згідно з усіма законами обложної війни, а деякі заходили ще аж над дніпровий берег.

Регіментар видав з місця боеві накази. Командантові чатівні наказав негайно залогу чатівні виставити на фортечні мури. Сам залишився останнім. Глядів, як кінні пігнали чвалом, а за ними рушили поспішним маршем узброєні мушкетери. За хвилину чатівня спорожніла. Тільки сліди спаленої трави і різні покидьки, вказували на те, що перед хвилиною ще стояло тут військо.

Небо захмарилося і від Дніпра повіяв холодний вітер. Плавні посіріли і зятягнулися млавковинням. Збиралося на слоту.

Козацький полк на очах залоги Кодаку окупався, займав позиції, готувався спокійно і справно. Козаки копали окопи скоро й мовчазно. Тільки тут і там упав короткий наказ, час від часу прогомів рубашний жарт, і стриманий сміх.

Гродзіцький знав, що це полк Максима Несторенка. Козацький полковник проїжджав конем

вздовж своїх ліній в товаристві осаулів і приглядався роботі, цілком не зважаючи на Кодак. Крізь складану перспективу, Гродзіцький відразу пізнав Несторенка. Бачив його колись із Хмельницьким у великій царській війні, опісля стрічав у Чигирині серед реєстрових козаків. Рік тому Несторенко пропав з Чигирини і ніхто не знав, що з ним сталося. Але теж ніхто не сумнівався, що він пішов на Січ. Опісля регіментар розвідав від шпигів, що Несторенко муштрує хлопство у лугах, та готові, вишколені відділи висилає Хмельницькому.

Сотні Несторенка були слабо узброєні. По десять мушкетів на сотню і ні однієї гармати. Решта вояків ішла з шаблями, рогатинами й косами, насадженими на сторч. Це були здебільша юнаки з сіл, утікачі з-під панів, бурлаки, луговики і безхатники.

Несторенка не зворушувала недостача зброї. Куди їм до гармат і гаківниць! А втім, це був хресний вогонь полка, а чим важча боева проба, тим кращий полк на майбутнє.

Під вечір Марко вийшов з шатра Несторенка з листом у руці. Мав тепер завдання передати ультимат козацького війська командантові Кодаку, та розпочати переговори. Він під'їхав конем під фортецю. В руці тримав списа з білим посольським прапорчиком. За хвилину стояв перед Гродзіцьким.

Командант розірвав листа. По хвилині сказав:

льонтами; на бастіонах чатували добірні стрільці, що свої цільні стріли карбували ножами на ложах мушкетів. Шляхта голосно відгрожува-лася Несторенкові: у пишних строях вистоюва-ла на командних постах, з погордою вичікуючи розгрому козацьких відділів.

Ледве Марко добіг до своїх, та переповів пе-ребіг розмов, Несторенко без слова дав знак пір-начем. Марко скочив до своєї сотні. З лісу ви-сипалися лави козацтва. Ішли шахівницею, сот-ня за сотнею й нестримно наближалися до мурів фортеці.

Гук великих гармат струсонув повітрям, а з тим почувся свист важких куль і вибухи гранат. Сотні з місця розсипалися на рої, що ма-лими скоками бігли вперед. Польська артилерія у такій ситуації не чинила ніякої шкоди. Хвили-ну пізніше козацькі відділи появилися уже під самими мурами і над дніпровим обривом. Поча-лася рушнична пальба. Сотні зручно обстрілю-вали твердиню, а заразом окопувалися глибоки-ми захисними ровами.

Вночі Марко відтяв воду до фортеці і розбу-дував цілу систему апрохів і підлазних ровів. На другий день почалася слота.

Гродзіцький ходив від вікна до вікна і спо-глядав на козацькі земляні споруди.

— Готовляться до наступу і до довготривалої облоги — сказав.

Приявні офіцери мовчали. В кімнаті було нуд-но до невиносимости. На дворі сік дощ з вітром,

вояки збирали дощівку у свої металеві шоломи, над твердиною висіло марево голоду. Грали в карти і в кості, нерадо і мляво. Полковник Лончинський довго глядів на козацькі апроші, врешті промовив:

— І звідки це хлопство знає обложну війну!

Ніхто не відповів на ці слова, тільки згодом відізвася Гродзіцький:

— Чому питаєте полковнику? Адже вам добре відомо, що їх вишколюють . . .

— Але до цього потрібно офіцерів, справних воїнів.

— І мають їх. Мало шляхти на Низу?

— Якщо Несторенко рішиться на штурм, до полудня ми всі є на лоні Авраама.

— Хто б того сподівався! Як наша корона мог-ла допустити, щоби хлопство так злосливо виби-валося з належного нам послушенства!

Шляхтичі у боєвих бляхах слухали пильно і тривожно. Бо врешті, як їм встояти серед моря ворогів, коли головні війська Речіпосполитої бу-ли розбиті на полях України. І власне не було великого розуму гинути у цій кам'яній домовині безслідно і безславно.

Нагла пальба кинула старшин до своїх відді-лів. Козаки рушили цілою силою і перші відділи досягали веж мурів. Марко зі своєю сотнею пі-дійшов до самої кованої фіртки.

— Висадити в повітря! — дав наказ і вже два вправлені у підривах козаки підкопували браму.

— Вимоги полковника важкі. Мушу скликати мою военну раду. Він дав відповідні накази і знову звернувся до Марка.

— Заки зійдуться панове офіцери, можемо поговорити не як вороги. Ми здається знайомі з давніх часів.

Завжди, завжди те саме, подумав Марко. Цього роду розмови хвилювали його, тому нерado перебував він в околицях, де його знали з „давніх років”. Часом вдавалося йому заперечити знайомство, але не раз мусів пояснювати, обертати усе в жарт, або відвертати увагу від тієї неприємної для нього теми.

— Знайомі — потвердив, — багато дечого змінилось від того часу.

— Це правда, — відповів Гродзіцький, — але ви залишилися таким, як були. Не мав я нагоди досі, подякувати вам за рятунок.

Він витягнув до Марка руку.

Марко кріпко віддав потиск руки цього визначного воїна, і колишнього друга Хмельницького.

— На цьому ми закінчили нашу привату, — промовив Гродзіцький, — а тепер розглянемо наші военні справи.

До кімнати команданта увійшли старшини фортеці.

— Панове, — промовив Гродзіцький, — перед нами посол пана полковника Несторенка, а ось і його лист.

Командант почав читати вимоги козацького полковника. Нестеренко вимагав, щоб Кодак, збудований на українській землі,

„мирно і негайно віддати до диспозиції і на власність славному війську низовому”.

Старшини порушилися.

— Як то? — не втерпів поручник Квятковський, — Нестеренко хоче викинути штандар Речіпосполитої з наших рук?

— Бута хлопська! — затріпався Станислав Конєцпольський і вхопив за шаблю.

— Команданте! — схвильовано промовив полковник Лончинський. — Про здачу фортеці не може бути мови. Ударити на них з шістьдесяти наших гармат. Це буде найкраща їм відповідь.

— А цього драба, що зве себе послом, повідсити на брамі! — загув Конєцпольський.

— До речі, — перебив Марко, — у вас немає стільки гармат. Якщо не помиляюся, артилерія Кодаку складається з тринадцяти гармат, шести бурячих і сімох залізних.

Ці слова збентежили старшин. Гродзіцький мовчав, тільки Конєцпольський відповів по хвилині:

— Шкода часу. Хлопство ніколи не відважиться підступити під наші мури.

Марко вертався без відповіді. Проходячи до брами, він бачив німецьку залогоу, що зручно розташована, стояла з мушкетами і запаленими

В той час парламентар Несторенка вкинув списом останній визов залозі:

— *Піддатися негайно, інакше знесемо і знищимо pro gloria et triumpho!**)

До кімнати Гродзіцького увігналися офіцери:

— Вашмосці, оборона безвиглядна! Краще піддатися!

— На ласку і неласку ворога!

— На рицерських умовах!

— Жадати вільного виходу при зброї!

— З бубнами і хоругвами!

— Жадати вільного пропуску до ойчизни!

Гродзіцький здвигнув плечем:

— Мосці панове. Жадати можемо, але Несторенко не дотримає умови. Ми самі ламали усякі умови миру. Обіщували вольности, а коли козацтво піддавалося, просто вирізували.

Він почав писати листа до Несторенка.

— Я написав усі ці вимоги але чи можливий успіх? Забагато ненависти, забагато каторги. За кожний ваш батіг, прийдеться нам тепер заплатити мосці панове.

Гродзіцький читав листа:

... а вийти дозволите нам з хоругвами розвиненими, з бубнами, з запаленими льонтами, при повній зброї...

Несторенко сказав: Хай виходять без умов, або наступаю.

Марко розсміявся у хмільній юності і наказав трубити до наступу.

*) На славу і тріумф.

Але заки дійшло до останніх ровів твердині, залога зі скрипом спустила зводний міст.

Несторенко, Горностаї, Шумейко і Марко стояли перед фортецею і гляділи на вихід залози.

По переду йшов Гродзіцький в лискучому шоломі з білим м'яким пером. За ним ішов хорунжий з шовковою великою хоругвою. А далі виходили гуртом збройні шляхтичі, і карні ряди німецьких найманців з мушкетами на раменах і з льонтами в руці.

Несторенко скочив з коня і привітав Гродзіцького. Шумейко наказав зложити хоругов, прапорці і усі військові клейноти, і зброю.

Старшин поділили на гурти. Гродзіцький був вільний і міг від'їхати куди забажав з пропустним листом і під козацькою охороною. Конецпольського вивели у байрак і розстріляли за повнені злочини. Інших згуртували на полі і залишили під важкою охороною. Їх мали віддати татарам у полон.

Впорядкованими відділами входило козацьке військо у твердиню. Під наглядом сотенних отаманів почали розорювати вали і частоколи. Опівночі горіли вже будинки фортеці.

З табору приглядався пожежі сотник Горностаї. Козаки готовилися до дальшого походу, ділили їй вантажили добичу і зброю, тягли важкі фортечні гармати. Горностаї покликав до себе Марка.

— Сідай, побалакаємо — сказав, уступаючи йому місце при вогнищі.

Марко сів. Перед ними горіли будинки фортеці. Вогняні язики щораз сильніше огортали дерев'яні споруди, тріщали перегорілі в'язання дахів і з гуркотом валилися останки стін. Камінь і землю розорали козаки, решту докінчував вогонь.

— Марку — промовив Горностай — ти пам'ятаєш дядька Опанаса?

Марко зірвався.

— Опанаса? — спитав схвильованим голосом.

— Я — поволі мовив Горностай — Юрко. Оцей малий Юрко, що був разом з вами у коршмі. Умираючи, дідуньо Опанас зрадив мені свою тайну. Я пізнав тебе відразу...

Він поклав рам'я на плече Марка.

— Так, Юрку — похилив голову Марко — це я.

Сиділи довго оба друзі у дивній таємничій розмові.

— Ніхто не довідається від мене твоєї тайни — казав прощаючись Горностай — передам її тільки мому синкові, хай залишиться у нашому роді.

Над раном Гродзіцький вийшов із шатра. Перед собою побачив зруйнований форпост Речі-посполитої, з руїн тягли ядучі дими. Чад пожеру залив довкілля, день вставав потьмарений і мрячний.

— Кінець! — промовив Несторенко — Ніхто його не відбудує, ні сліду не залишиться по кодацькій твердині.

— Тут мої роки — в'яло, ні то до себе сказав Гродзіцький — Минулося. Шкода славної історії і стільки боїв. Останнього теж...

— Бій як бій — промовив Шумейко — хто б там тратив слова на річ таку звичайну!

Їхні слова загубилися у гомоні боєвих верблів. Двигнулися сотні в дорогу, яка лягла перед ними.

IV. РОЗДІЛ

В наступних роках чергувалися війни з перемирями і бої з переговорами. Марко вріс у війну і не уявляв собі, щоб він міг робити в часі миру. Цієї весни Хмельницький добився неабиякого успіху. Після довгих дипломатичних переговорів, на самі Зелені Свята гетьман мав запевнення московського царя, що п'ять московських полків стане введовзі на границях Литви, щоб тримати в непевності Януша Радиви́ла, литовського вождя і союзника Польщі.

— Правда цар не піде війною проти Литви, але і таке *bellum defensivum* нам вистачає *) — говорили в канцелярії гетьмана.

Виговський засміявся до полковника Головацького:

— Воєнна фортуна нам сприяє. На півночі в'яжемо Радиви́ла московськими військами, з полудня наступатиме на короля Ракочій. Нам залишається Фірлей і Лянцкоронський.

— Ракочій! — задумано мовив Головацький — чи певний цей угорський союзник? Воєнна ліга гартується в боях і тут ще зрада можлива. Маємо вже досвід з татарами.

*) Оборонна війна.

Цього дня вийшов наказ гетьмана: усе військо рушає негайно під Константи́нів, на стрічу польським полкам.

Тепер тягли полки за полками, посивілим від пилюги шляхом. Ішла козацька піхота і комонні, день і ніч, скрипіли вози, ладовані харчами і стріли́вом, тягли важкі гармати і боеві припаси.

Охочекомонний сотник Марко дивувався, що гетьман стільки часу витратив на різні посольства, на бенкети і писанину листів.

— Розбили ляхів у минулому році, розіб'ємо і тепер — поклепуючи коня по шії, мовив легковажно — тепер ми куди сильніші, як під Пиллавою.

Стояли побіч шляху з полковником Кричевським і дивилися на сотні, що маршували з мушкетами на плечах. Коли затихла полкова музика, Кричевський відповів:

— Це пане брате, правда і неправда. Ми сильніші, але й ворог потужніший. Король затагнув нові реґіменти німців, у Радиви́ла є цілі полки бранденбурців, саксонців і прусів. Він уже не покладається на своє посполите рушення і на свою шляхту. А німці, досвідчені вояки, кондотіери й ветерани великої війни. Радивил має теж визначних полководців, що воювали в цісарських краях: генералів Гасперса, Тізентаузена, Больта. З ними теж генерали Монгомері і Нольтен. Є теж немало зухвалих і боєвих капітанів і полковників. Це брате не жарти!

Другого дня Марко даремно шукав Кричевського. В ночі прибув кур'єр від гетьмана, з наказом для київського полку, наскочити на Меджибіж, де стояли полки Вишневецького. Гетьманські накази завжди були тверді і вимагали негайної дії. Хмельницький не долюблював повільних і не потурав тим, які не рахувалися з часом. Відколи почалася війна, полки були властиво в постійному боевому поготівлі.

Марко пильно оглянув свою сотню. Його люди, самі охочі з міст і сіл, прибули частинно з кіньми і слабо озброєні. Вони не знали ще твердих трудів війни, часто відставали, і на них Марко мусів звертати особливу увагу. Недобре було б попасти в неласку гетьмана.

Два тижні пізніше, до них прилучився Кричевський. Його вітали як побідника. Здобув Меджибіж, розбив Вишневецького, порозганяв князівські з'єднання і забрав багатий полон. З останками своїх хоругв, Вишневецький доскочив Фірлея. Збентежені поляки завернули під Збараж і там окопалися.

В перших початках липня розвідчі відділи Хмельницького появилися під Збаражем. Вони розглядали польські укріплення, високі земляні вали, на яких сторчали дула багатьох гармат і глибокі рови наповнені водою; сильно укріплені форпости, вказували на те, що поляки добре приготувалися до оборони.

Військо раділо приглядаючися збаразькому таборі.

— Ще один курник! — говорили козаки, спокійно покуруючи люльки.

В козацькому таборі було гостре поготівля, але настрої був веселий і бадьорий.

Під вечір у шатрі Хмельницького відбувалася нарада. Лосві свічі кидали велику тінь гетьмана на зелений шовк шатра, на лавах сиділи полковники гетьманської ради і дехто із старшин особливого доручення, між ними й Марко. Кричевський сидів на ослоні, сперши руки на шаблю, а Виговський зачитував звіт, зложений з останніх листів і з реляцій розвідчиків. Хмельницький ледве слухав відомі йому вістки. Він ходив, заложивши руки позад себе і думав про полковника Голоту, який згинув на полі, ранений під Жагалем. Кричевський споглядав на гетьмана. Знав його другу істоту, вибухову, вульканічну, тверду. Але тепер він був якийсь стомлений і сонний. Це було недобре.

Виговський читав: — з Люблина вирушила королівська партія з чужоземним автораментом і скорим маршем іде на Збараж.

— Ракочій розпустив військо і закинув усі препаратрії белліка. *)

Виговський перервав, вичікуючи аж успокоються полковники, порушені несподіваними вістками.

— Московські полки, з-під литовських границь рейтарувалися у гліб Московії.

*) Восні приготування.

— Зрада! — Не втримався полковник Головацький.

— Зламали трактат! — Чути було у пошумі голосів обурених і лютих.

Хмельницький вичекав аж товариство замовкло, і тоді почав говорити, поволі, наче жалуючи слів.

— Панове регіментарі! Ви почули дійсне наше положення. Інші госуларства, Пруси, Бранденбургія, Саксонія теж проти нас. Радивил піде з королем. Ракочій боїться. Одинокі союзники, що нам залишилися, це татари. Вони відомо, панове полковники, слабій союзник.

Гранатовий жупан гетьмана блистів лагідно на згинах у світлі мерехтливих свіч, в сутінках видніли обличчя насуплених як сичі козацьких регіментарів, небезпека і гроза чаїлися і тінями засіли в шатрі.

— Перша партія ляцького війська, перед нами. Друга частина йде з королем. Тут отже рішатиметься війна. На мою думку, ми не можемо дозволити, щоб король з'єднався з Фірлеєм. Бити треба кожну партію зокрема. Битви будуть важкі. Ляхи мають чужоземні битні полки. Але ми теж не на перинах спали і тут я нашої справи певний.

— Якщо воєнна фортуна може бути певною — додав по хвилі.

— Тепер про границі на півночі. Якщо б цар додержав умови, Радивил не рушив би з Литви. Але Москва нас зрадила і литовський кордон

відкритий. Наші полки з людей посполитих не встоялися. Вам відомо, як згинув Голота. Перед нами питання: що зробить Радивил? Буде стояти на Литві чи рушить до короля, чи...

Гетьман на хвилину замовк.

— Чи піде на наші тили, на Київ — поквапився Кричевський.

Хмельницький понурив у задумі голову і крокував повільно, зайнятий цим питанням воєнної стратегії.

— На його місці, я рушив би на Київ. Я захопив би безборонні міста, адже шлях на Україну вільний і незабезпечений. Радивил так і зробить. Нам слід подумати, як його не допустити до Києва.

Хвилину пізніше почулися знадвору різкі голоси і сторожа зголосила козацького кур'єра.

Післанець увійшов і захитався. Марко ледве вспів його піддержати. Падав з ніг і не міг промовити слова з утоми.

— Гетьмане — почав — Радивил пішов на Київ. За першими розвідчими відділами посувається звільна ціла армія, шістдесят тисяч люда. Йде поволі, звичайну заховуючи обережність.

Коли післанець вийшов, Хмельницький промовив:

— Про Радивила — говорив твердо, не сміє ніхто знати. У нас багато посполитих з тих околиць, вони будуть тремтіти за свої сім'ї. Втратять воєнного духа. Мовчати панове регіментарі!

Гетьман нагло змінився. Його голос став рішучим і певність полководця відбивалася у цілій його постаті.

— Полковнику Подобайло! — звернувся до осмаленого регіментаря — летіть із своїм полком під Лоїв! Перетяти шлях Радивилові! Я знаю, ваші повстанці не мають багато зброї. Наступайте і бороніться чим попало. Рогатинами, і все одно, дерев'яними довбнями.

Подобайло встав і мовчки вийшов.

— Не можемо дати йому вправленого війська — сказав тихо Виговський.

Хмельницький не відповів, думав.

— Нас і тут мало — відозвався писар кївського полку Невмирицький — а ще й шкоти з ляцького табору запросили до себе генерал-майора Кривоноса.

— Не побоюйтеся за Кривоноса. Він тільки засміявся, хоч там його комбатанти з великої війни.

В шатрі повіяло розмовами. Регіментарі радили над новими подіями. Богун жваво щось доказував Нечаєві, який спер руку на коліно і в задумі крутив довгого вуса. Пушкар утворив довкола себе коло і його слів слухав Бурлай і Морозенко. Товстий Гоголь і ранений в руку Лобода мовчали, а Савич глядів чомусь на Виговського з дивним запитом в очах.

Нагло Хмельницький підійшов до Кричевського.

— Михайле! Мій ординанс: проти Радивила станеш ти із своїм кївським полком. Ні, не з полком, а тільки з кінним відділом. Це найкращі мої козаки. Уважай бачно, куди задуме йти Радивил, на Константинів, тобто тут на нас, чи на Київ.

— Радивил добрий воїн, він піде на наші тили, на Київ. — відповів Кричевський.

Хмельницький звернувся до Виговського:

— Негаймо розписати універсали до прикордонних полків. Всі, як один муж — проти Радивила. Наказним гетьманом литовського пограниччя є полковник Михайло Кричевський.

— Мусиш сам давати собі раду Михайле — наче виправдуючись мовив Хмельницький. — Я знаю, проти тебе — шістдесят тисяч. Я обложу Збараж, а з головними силами піду проти короля. Фірлей, замкнений у Збаражі, нічого про це не довідається. Про це я вже подбаю. Твій заступник — Хмельницький розглянувся — полковник Пішко.

Годину пізніше Кричевський виїхав з кінним відділом на Полісся. Першу сотню провадив Марко.

*
* * *

Радивил, худий, з лицем наче з пергаміну, читав королівські листи. Його високе чоло морщилося над дугами брів і він потягнув рукою по

лисавій голові й усміхнувся. Король промовляв до його почуття слави і любови Речіпосполитої і доносив, що Москва зрадила Хмельницького. Теж Семигород і Угри станули по боці усіх монархів світу; Хмельницький як реbelieянт проти порядку держав є великою небезпекою для Європи. Радивил читав:

„Злий приклад непошанувати маєстату королівського і підносити реbelieю проти монархів, який дав цілому світові Хмельницький, поставив усіх монархів по нашій стороні.”

Думки Радивиля були зайняті тепер справами найближчого майбутнього. Він рішився піти з королем проти України. Ще недавно він вагався. Стояв у зв'язку з Хмельницьким і мав до вибору: іти з королем, чи вибити свій литовський народ з неволі. Він розважав і свої особисті інтереси. В королівстві, він був великим магнатом. У речіпосполитій литовській був би тільки князиком малого народу.

А втім перед ним лежали листи Фірлея з-під Збаража і лист короля з Люблина. Дві потужні армії об'єднуються вневдовзі проти повстанців, і цілком ясно, що доля Хмельницького припечатана. В'язатися йому з пропавшою справою нема ніякого зміслу. Залишається йому вдарити на Київ, захопити легко столицю і так добути славу й королівське довір'я.

Пограничні повстанські полки його не турбували. Це були сільські юнаки, слабо озброєні і недосвідчені в боях. Вони могли нападати купами на малі під'їзди, але в штурмі важкої кін-

ноти, чи піхотних з'єднань, ніяк не зможуть утриматися. Якщо стріне спротив на шляху свого походу, він буде незамітний і про це не слід і думати.

Радивил пригадав собі, що вже десятого липня, а досі нема ніяких вісток про ворога. Де є Хмельницький? Чи знає він, що Радивил уже на землях України?

Вечорі відбулася воєнна рада. Останні реляції донесли, що Подобайло наскочив на Лоїв, спалив замок, переправився на лівий беріг Дніпра і там окопався.

Радивил глумливо усміхнувся:

— Рушаємо на Київ. По дорозі наказую розбити хлопів Подобайла. Розписати універсали на посполите рушення, аби люд прибував до Річці. Там буде наш головний табір.

Два тижні після того, як Кричевський виїхав від Хмельницького, головні сили Радивиля рушили на Лоїв.

Восьмого липня Кричевський прибув із своїм кінним відділом до Чорнобилю. Ніхто не згадував про важкі переправи у непрохідних багнах і пущах. Головне, що ворожі застави на шляхах не завважили нічого, бо й справді Кричевський оминув усі дороги і вживані стежки. Радивил не міг знати нічого про його похід.

Біля Чорнобилю в лісах чекали на Кричевського повстанські полковники. В околиці згуртувався люд охочий. Бігли з нужденних далеких осель, ніби на лови ведмежі, в ходаках і полотянках, озброєні в рогатини й списи. Знали всі

стежки і ходи в пушах і серед боліт і тепер стояли із своїм білим волоссям і сивими очима, готові кинутися в бій за свої хижі, зелені бори і спокійні води.

Кричевський вислав Марка на стежі. Другого дня було відомо, що Радивил стоїть під Річицею й очікує посполитого рушення, попаливши тільки довколишні села. На похідній нараді повстанські полковники звітували про свої сили. Кричевський мовчав. Із звітів виходило, що його сили нараховували чотири полки, тобто не більше десяти тисяч людей, переважно піших. Полковники Панкевич, Бруяка, Голота, брат погибшого Іллі, декілька повстанчих ватажків і Пішко, отаман київського комонного відділу, це були усі полководці його війська.

Мушкетів і куль було мало.

— Як з гарматами? — спитав Кричевський полковників.

Дві невеликі гармати привіз Бруяка, дві здобуті в Лоеві мав з собою Панкевич. До них усього чотири бочки пороху.

Полковники звітували далі. Люд охочий до бою, але без досвіду, у війнах досі не був. Ще далі зголошуються цілі відділи охочих.

— Не брати більше! Не маємо достатньої кількості харчів ні зброї. Що робити з ними проти важкої гузарії й артилерії Радиви́ла?

Кричевський видає накази. Полковник Бруяка має обсадити переправу через Прип'ять, головні сили залишаються покищо в Чорнобилі, готові до походу проти Радиви́ла. Рушити вже

тепер Кричевський не міг, бо не знав, куди піде литовське військо, на Київ, чи на Збараж. Рівночасно вислав післанців до Хмельницького. В листі з'ясував своє безнадійне положення.

Цілий тиждень Кричевський розвідував терен. Війська, які не були в роз'їздах, мали гостре поготівля, щоб кожної хвилини могли рушити проти ворога. Врешті післанець привіз відповідь гетьмана. Хмельницький обложив Збараж, що й птах не вилетить, а сам рушив проти короля. Через те ніякої допомоги дати не може.

„*Буть чуйний і наступай мужньо*” — дописав Хмельницький на кінці листа.

Відповідь гетьмана Кричевський прочитав на раді старшин.

— Отож панове старшини, залишаються нам наші власні сили. Ми самі без ніякої помочі мусимо здержати Радиви́ла. Від цього залежить перемога гетьмана. Мусимо бути свідомі, що ми стоїмо на втрачених позиціях. Наша сила тепер не в чоловому бої, а в воєнних хитрощах, у маневрі.

Три дні пізніше Марко привіз із роз'їзду вістку від полковника Подобайла.

„Литовське військо рушило на Лоїв.”

* * *

Діярюш сотника Марка, київського полка, під регіментом наказного гетьмана, пана полковника Кричевського.

З табору полковника Подобайла 23 юлія р. Б. 1649.

Литовська партія наблизилася до нас і станула по другому боці Дніпра. Як довго залишиться *non constat**). Я оглядав їх *in praesentia* пана полковника, коли литовці дали салву з гармат по нашому таборі. Почалося биття з гармат і ручної стрільби. Наші лучно давали вогню, так що литовці райтарувалися від берега. На яку імпрезу прийшли — *ignotum*.*)

В ночі донесли ординанси, що партія Радивида пливе Дніпром. Над раном у мряці чути було переплески весел, пізніше було видно човни; кожний мав гуляйгородини по боках, високо оббиті дошками для охорони від куль, а спереду гармати. Піхота литовська переправилася на наш берег і станула обозом по другому боці річки Сожі.

Видно з шанців, як переправляються через Дніпро. Топляться, бо ріка бистра. Йде дощ. Генерал Подобайло каже, що вони хочуть взяти нас штурмом з трьох сторін. Генерал мострував литовців через перспективу і сказав, що наш табір обсадили з права драгуни і пікініери Тізенгаузена, від чола регімент Донавая, а зліва артилерія Оттенгаузена. Донавайці засіли *ex opposito**) нашого табору у вигідному місці.

*) *Non constat* — не устійнено; *in praesentia* — в приявності; *ignotum* — невідомо; *ex opposito* — протилежно до...

Для безпеки від поля, генерал Подобайло дав ординанс бити густим вогнем на драгунів. Багато з них попрощалося з цим світом. Наші вийшли в поле на місце, догідне для шикку. А втім драгонія Тізенгаузена завершила, кирасіери шванкуючи кіньми відійшли за ліс, артилерія запрягла коні і рейтарувала дозадю. Що сталося, *non constat*.

* * *

Це Радивил дістав вістку від розбитої своєї сотні, що від Бабиці через Прип'ять переправляється величезне військо.

Ранений у бою поручник доповідав уриваним, горячковим голосом.

— *Dux hostium**) другий по Хмельницькому принципал іде на нас, князю.

Радивил зблід.

— Кричевський! — прошепотів.

— Усіх зібрати в Річиці! Залишити Подобайла. Інакше попадемо в два вогні. Ззаду Кричевський, спереду Подобайло!

Відтягнувши свої сили від Дніпра, Радивил почав окопуватися. В той час прискакав конем післанець від майора Шварцгофа, команданта таборів у Річиці. Радивил зім'яв листа. Майор доносить, що Кричевський іде на Річицю.

*) *Dux hostium* — вождь ворогів.

Підійшов до гурту старшин, що роздивлялися на швидку руку креслений плян ситуації.

— Коби знати, де той чорт ударить! — хвилювався Радивил. — на Річицю, чи на нас!

Вирішив вислати один відділ в допомогу Річиці, а другий на шлях, куди міг наблизитися до нього Кричевський. У пишному гузарському строї глядів тепер, як маліє його розчленована сила. А так хотілося мати усіх разом, один залізний п'ястук, що безпощадно розчавив би хлопських реbelieнтів.

А десь там, куди глядів тепер Радивил, за багнами й лісами, Кричевський форсував Прип'ять. Ішов дрібний впертий дощ, розливи і болотяні рівнини утруднювали перехід. Усе довкола потопало в болоті і в мряці. Військо бродило в воді по пояс і шию, весь боевий вантаж, бочілки з порохом, зброю і харчі, несли високо над головою.

Марко глядів з берега на цей дивовижний похід. Сотні голів порушалося звільна по спокійному плесі ріки, сотні постатей воліклося багнами і зникало в зарослях. Там далеко в лісі вони виходили на тверду землю і шикувалися в відділи. Без відпочинку і без зупинки вони йшли далі.

По двох днях важкого маршу, ліс скінчився. Військо не виходило на розлоге поле і нічим не зрадило своєї приявности. Закритий зеленню бору, Марко розглядав далеке місто.

Річиця горіла. Литовські війська отаборилися

під містом, у чотирикутнику возів, скованих грубими ланцями. Дими пожеж тягли ліниво у дрібному дощі й накривали туманом догоряюче місто і табір.

До Марка під'їхав Кричевський з полковниками. Усі приглядалися мовчки литовській піхоті; відділи готовилися жваво до оборони. Копали і поглиблювали рови, а землею засипали сковані вози. Уставляли до стрілу гармати й важкі гаківниці. Внутрі табору видніли колірові прапорці кінних хоругов драгунів і райтарів. Стояли кінь при коні готові до скоку, до удару, до штурму.

— Оце і добре — промовив Кричевський — табор знає про нас, і напевне зажадав помочі у Радивиля. Очевидно, Радивил і не думає тепер рушати проти гетьмана. А кожна година вельми корисна для нас!

Він дав знак рукою. Старшини поскакали до своїх відділів. І незабаром з лісу виступили тисячі воїнів. Ставали в боєвих шиках сотні і полки, окопувалися на краях ліса і багон, зникали серед зарослів і знову заливали довгим вужем зелене Полісся. Литовський табор принишк, завмер, зі страхом зорив рухи військ Кричевського.

По полудні з-права надбігли допоміжні кінні сотні від Радивиля. З криками радості прийняли їх у литовському таборі. Кричевський тільки підсміхався на ці голоси радості, що плили полями, відбивалися від стін старезних вільх

і смерек ліса і губилися в дощевій завісі вечірного сумерку.

Ніч минула спокійно. В таборі литовців ніхто не спав. Майор Шварцгоф і його збройні відділи не скидали боєвих блях. Безсонно ждали ранку, а з ним і страшного штурму впертого і нещадного.

Напруження поготивля зросло до крайніх меж над раном. З хвилини на хвилину сподівалися наступу Кричевського. Ще густі мряки вкривали околицю і ні один шерех не порушував таємничої тиші.

Із сходом сонця мряки піднеслися і слабкий вітер звіяв останні тонкі повісма вологости. Згодом з'явився край лісу, позолочений сонцем. В окопах не було нікого.

В тиші й нерухомості табір чекав до полудня. Тоді обережно в напрямі лісу виїхала розвідча хоругов.

Ліс був порожній. Тільки у верхів'ях дерев співали птахи, вдалі скреготіли сороки, а в хащах цвірінькали горобці. Ні одного воїна, ні живої людини. Кричевський з цілим військом провалився наче під землю.

В глибині лісу, розвідчики зловили двох поліщуків, що пленталися біля спалених хат якоїсь лісної оселі. Вони мовчали. Стояли з зв'язаними руками й понуро гляділи в лице майора.

Шварцгоф бісився. Поміж в'язи вложили одному з юнаків кусень заліза і скручували посторонок. Юнак закинув тільки ясний чуб і затиснув щелепи. Мовчав. Тоді взяли його на муки.

Другий стояв спокійно, вп'яливши очі в край неба. Його підсмалювали горючим віхтем соломи. Зблід.

— Де Кричевський хлопе? — ревів зі злими вогнями в очах німецький райтар.

Шварцгольц кивнув головою:

— Скатувати драба !

В'язнів відвели, поштовхуючи рукоятями палашів.

Тінь непевности лягла над табором, тінь гірша, як ворожа навала, як штурм тисячів невгнугтих твердих хлопів. Шварцгольц звів голову. Не спав цілу ніч, і тепер приходиться чатувати, чатувати. З далеку доходили стогони катованих і дратували його ще більше.

— Сказали хлопи що?

— Ні!

— Живуть?

— Ні!

— Всі вони однакові! — прогугнявів до себе.

Тепер вислав рапорт до Радивила з дивною вісткою про чудний маневр Кричевського. Але Радивил уже знав про наказного гетьмана. Кричевський, якого він сподівався з півночі, появився з полудня. Радивил мусів у поспіху перекопувати табір. Його оборонні споруди були звернені на північ, тепер треба було боронитися з півдня.

Кричевський минув лісами знищені села і сплюндровані двори і, пройшовши десятки миль манівцями, став з регіментами хлопськими на полудні від литовського табору.

*
*   *
*

Діяріюш сотника Марка, київського полка, під регіментом наказного гетьмана, пана полковника Кричевського.

З-під Лоева, — 29. юлія. Вночі регіментар об'їхав у сто коней ворожий обоз. Опісля скликав *consilium, de praesens**) були отамани і полковник Пішко. Усі ми бачили, що бій буде пропачий і не вірили, що від гетьмана могли прийти листи з упевненням помочі достаточної і значної.

Наказний гетьман казав, що незрушенно маєм стояти, програємо бій, чи виграємо. Ворога треба бити частями. Він розділений в Лоеві і в Ричці. Його певне не зможемо розбити, але мусимо штурмувати, давати мужній відпір та нанести йому такі шкоди, щоби він, ослаблений, не міг рушити на Київ.

Обоз литовців є моцно збройний, опоясаний широкими ровами, зміцнений палісадами і землею, і піхотою сильно обсаджений. Ззаду стоїть місто спалене і знищене. Поміж нашими шиками і литовцями пливе ріка, а на ній невеликий, але добрий міст. Так розповів регіментар, що люстрував поблизькі обозові поля, об'їжджаючи їх у ночі.

— Що нам гузари і райтарі! — казав — вони добрі у вільному полі, а не тут серед багон і лісів.

*) Дивись примітки на стор. 78.

30. юлія. Я дивився, як рушили в атаку. Ішли регіменти піхотні з рогатинами й топорами, аж земля почорніла від людей. Перед ними рушили *ex pteratata bellica* кінні київського полка.*)

Ворожі чати чвалом рейтарувалися за вали обозу. В перших рядах оборони стояла венгерська піхота Радивиля. Наше праве крило під полковником Пішком знайшло вигідний прохід *ex opposito* мосту, впало на греблю і наскочило на міст. Тоді ліве крило рушило до переду і перейшло ріку.*)

Литовці з обозу напали сильним вогнем, страшною пальбою з мушкетів і гармат. З двісті наших поклали на полі, а решта збігла з коней і окопалася. Тоді Радивил вишикував контратаку кавалерії, щоби збити наших з моста. В баталії серед страшного гуку гармат і лому бомб, не чути було власного слова. Київський комонник відбив райтарів і тоді Радивил кинув важку гузарію. Земля гуділа під панцирними, шум крил наче буря, не помогли мушкети і топори. Гузарія прорвалася крізь наших, змела їх, втовкла в землю. Хто остався живий, збіг до лісу і звідсіля вдарили мушкетним вогнем по гузарах. Лави кінних захиталися, збилися. На них наскочив київський комонник. Сікли гузарів, не давали пардону і багато з них пішло на той світ.

Тоді вийшли в поле райтари Тізенгаузена і драгуни Нольда, а за ними німецька піхота. Київські били їх з чола, *ex opposito*, а граничні полки кинулися на крила.

Тут райтар якийсь звалив мене з коня пала-

шом, на щастя криця зсозгнулася по панцирному нараменнику. Я ледве доплентався до лісу.

Але тепер *in praesentia* самого Радиви́ла, литовські хоругви рейтарувалися з тривогою і бігом до обозу. Тоді появився комунік в триста люда, які верталися з реконесансу. Вони вдарили ззаду на київський комонник а литовці Радиви́ла, завваживши поміч, рушили знову до штурму. Київські відбили атаку, але мусіли, густим вогнем обороняючися, відійти до ліса в сторону Дніпра.

В лісі ми окопалися дивно скоро, клали ваги з трупів людей і коней, поробили засіки і заложили обоз без гармат і без провіянту. На ніч поставили фурвахи і нічні стражі.

В ночі полковник Пішко питав невольників. Казали, що в гузарії згинув полковник, два майори і сім капітанів, а далі п'ять хорунжих, чотирнадцять добошів і багато жовнірів. Опівночі наші сотні відобрали ординанс наказного гетьмана, щоби на баталію були готові, зброю і амуніцію *in promptu* готовили.*)

*
*   *
*

Подобайло кляв тяжко, стоячи над Дніпром. Ще в полудне він, почувши відлуння бою, на-

*) *Consilium* — рада, нарада; *praesens* — приявний; *ex praeparata bellica* — з військової підготовки, *ex opposito* — напроти, з чола; *in praesentia* — в приявності; *in promptu* — прихвощем, *діяріюш* — щоденник.

казав переправу через Дніпро, щоб ударити в допомогу Кричевському.

Ріка бисто точила жовто-мутні води і з великою силою рвала вперед. Всі луги і поля були залиті водою. Сотні переправлялися зі зброєю. Людей забирала вода, ледве добрі пливачи дісталися на другий берег. Хто переплив, той негайно окопувався на болотистому березі і приготував позиції для інших. Коли останню майже повну сотню повстанців пірвала вода, Подобайло закинув переправу. І так мало хто вже залишився на цьому березі.

Горностай переплив ріку і перебрав команду. Гомін бою стихав, тільки час від часу залунав мушкетний постріл. Оглянув людей. Було їх зо три сотні до краю втомлені, з самими топорами й шаблями. По другому боці ті, що залишилися, готовилися до вогню. Горностай понурився. Мушкетний вогонь через ріку не міг бути цільний. Тоді побачив, що на його окопи женуть драгуни Гансгофера, а з боку райтари з Радиви́лом на чолі.

Баталія була коротка. Повстанців відкинули у ріку, мало хто врятувався. Ранений загинув у ріці сотник Горностай.

Кричевський кинув на допомогу кінноту. Заки козаки вспіли забігти на місце бою, Оттенгаузен сипнув на них вогнем з гармат.

Змучені до краю і збиті артилерією козаки завернули у ліс.

Рано до схід сонця литовці рушили до штурму на козацькі окопи. Сотні відповіли сальвами

вогню. З палашем у руці згинув полковник Ропп, вневдовзі звалився Больг. Литовці захиталися і тоді повстанці рушили до наступу.

— Вперед, вперед! — кричали отамани.

— Слава! — греміли хлопи з рогатинами і косами насторч, з довбнями і господарськими сокирами. З флянки сипнули вогнем мушкети. Дими пороху потягли лісом.

Литовська артилерія відповіла гранатами. З шумом пролітали вогнисті кулі, важкі гавбиці рвали вогнем, сам Оттенгаузен подавав ціль.

В той час ревнуло з ліса. Зі свистом гнали залізні кулі не на шики литовців, а на артилерію Оттенгаузена. Малі козацькі гарматки не грали довго. Не стало пороху. Замовкли розбиті гавбиці, смоляні кулі поранили гарматчиків, і сам Оттенгаузен лежав з розпореним тілом і вмирав. Вечором Марко завважив, що литовські війська відійшли до табору. Під самі вали гналися за ними кінні козаки. Темний похмурий вечір покрив поле бою.

Вночі, над мертвим полем біля лісу заблимало полум'я смолоскипів. Хиталися смольно-червоні світла і темні тіні похилилися над мертвими і раненими воїнами. Шукали наказного гетьмана.

Кричевський лежав на землі. Фельдшер приклякнув біля нього і торкнув рани.

— В Божих руках! — сказав тихо.

Кричевський важко дихав, кирея на грудях була закривавлена, на лиці чорніла закипілою кров'ю велика рана.

Марко присвітив смолоскипом і фельдшер оглянув рану. Куля вибила око і вийшла через шию.

Кричевський порушився. Марко нахилився до нього.

— Мій наказ! — почувся тихий шепіт. — Ми виконали завдання, Радивил не піде на Київ. Відійдіть вночі тихо до Хмеля.

Кричевського взяли на ноші. Сотні за сотнями збиралися відійти з поля бою. Ранених брали з собою, не було цирульників ні сповідників. Їх несли на сплетених з галуззя ношах. Тільки вмираючих залишили на полі.

Кричевський обернув голову до Марка:

— Винесіть мене на окопи і залишіть на полі бою. Мені не треба більш нічого. Хто з старшин вмирає?

— Невмерицький важко ранений. Теж Шапка — Хотольський син військового вітебського.

Шапка мав обірвані ноги, догоряв. Невмерицький бажав лишитися з Кричевським.

Залишили їх на краю ліса, біля дерев, на жовтому глинястому окопі.

Опісля продефілювали сотні. Сотники і отамани салютували голими шаблями, козаки твердо гляділи на обличчя свого полковника, освітлене червоним полум'ям смолоскипів. Далеко загоріли села. Це Радивил освітлював собі дорогу, не виставляючи ні чат, ні охорони. Відходив на Литву.

Рано литовський під'їзд під'їхав під козацькі окопи. Останнім промінням живих очей сотник

Шапка-Отольський побачив свого колишнього друга рїтмайстра Смольського як цей над ним похилився.

Кричевського і Невмерицького занесли на носшах до Радивиля. Князь хотїв випитатися, які є дальші пляни Хмельницького, але вони не відповідали, мовчали. Привезли й інших ранених. Був між ними Бруяка, брат полковника, Ясько Трухомовка і багато інших.

Радивил не цікавився тепер полоненими, вони спокійно ждали своєї відомої долі. Князь прилякнув біля Кричевського, який лежав тепер на полевому ліжку перед шатром Радивиля. Фельдшер князя вичистив і прикрив рану наказного гетьмана.

— Станиславе, друже! — промовив князь і поклав руку на його голову — прости мені, але чому ти з Хмельницьким?

Кричевський порушився.

— Гетьман іде з тридцяттисячю добірних козаків і п'ятнадцять тисяччю татарської кінноти.

Більше не сказав ні слова. Попав у гарячку, бачив свої сотні, що гинули, чув крики розпуки і гомони минулого бою.

— Бийте, бийте, за вікторію, за Україну!

Радивил обняв його рамя.

— Тихо друже, тихо!

Кричевський кидався у гарячці і кричав:

— Чого то мало стільки люду втратити?

З розпукою бив головою об залізне ліжко.

Бруяка підійшов і взяв Кричевського на руки.

Кричевський випрямився, охляв.

Настала скорбна тиша. Скинули шапки.

Заки висипали могилу, стяли всіх полонених.

На найвищій могилі, в якій спочивав навіки сам Кричевський, Радивил казав зробити хрест і напис:

*KRZICZEVIUS
COSACORUM REBELLUM DUX*

Ще тиждень стояв Радивил, не знаючи що далі робити. В неділю зловили козака, що блукав околицею. На муках зізнав він, що проти Радивиля іде полковник Богаченко з сімдесят тисячним військом. Мушкетна куля скоротила його муки. Радивил поспішно вернувся на Литву.

Не знав литовський князь, що такого полковника в українському війську не було і ніхто не йшов проти нього.

Минали роки воєн і боїв. Не стало Хмельницького, мінялися гетьмани і чужі війська господарили в Україні. Козацтво поділилося на ворожі собі табори. Одні йшли з Москвою, другі з Річпосполитою, ще інші з турецьким султаном. За чужі справи клали головою, брат ненавидів брата. Москва золотом оплачувала прихильників. Настали жахливі роки Великої Руїни. Тоді Марко без жалю покинув батьківщину і подався на довгі роки в чужину.

V. РОЗДІЛ

Не стало товариства низового. Про нього ходили вже тільки легенди, що їх розповідали літніми вечорами старі діди, або вигравали в тужливих думках лірники й бандуристи. Запоріжжя виконало своє завдання чесно і по-лицарськи. Триста років боронило землю від орд, триста років зберігало традицію оборони християнства. Аж прийшов час, що бісурменський світ потах, і ослаб, грізні наїздники втратили сили до історичного гону, перестали наскоки й грабежі. Тож і в Запоріжжі спорожніли кобурі, загубилися заміристі думи, заржавіли семип'ядні рушниці. Лицарі втратили ціль, осталися тільки спомини, пісні про минулу славу, про воїнів бійких і славетних і про речі, які були і більше не вернуться.

Не стало давніх завдань, а ще не бачило Запоріжжя нової загрози з півночі. В ці роки білокаменна цариця розорала лицарське гніздо. Де було шукати нових людей з новим напрямом, тисячів нових лицарів, коли народ змучився і бажав спочити?

— Спить народ? Хай спить! Кожний сон пробудний! — казав мандрівний мудрець, для яко-

го життя людини було тільки хвилиною в безмірному існуванні народу.

Тож рушили січовики здобувати степ у мирній праці. Одні стали табунщиками, інші заклали оселі на незайманій землі. Городові стали ремісниками, старі характерники без роду — бо вік прожили самотно в куренях — притулили-ся до сімейних, писарі й люди вчені стали канцеляристами по містах. Щоденна праця дає висліди в родах, карбує характер людини в поколіннях, створює добра в десятиліттях. Ще тільки кобзарі співали, мандруючи старинним звичаєм, але й це бувало зрідка. Вимирило старе покоління, світ не розумів їх, а вони його.

Діда Опанаса забули, сотника Юрка Горностая ледве згадували, вже його правнук Семен посивів, та став заможним чоловіком. Семен чував про подію з Марком, але розповідав про неї щораз рідше, врешті й вона з роками зникла в його пам'яті. Часом згадували про Марка довколишні села, але й тут час творив з дійсної події легенду. Люди ставали інші. Події й їхній зміст достосовувався звільна в усіх переказах до нових людських душ і до нового світогляду. В цих нових легендах і сам Марко не пізнав би ні себе, ні свого минулого.

Повернулися вже до домів солдати, що бували на війні проти французького цесаря, і вони вже посивіли й поникли. Ця війна принесла багато нового з надіями й новими вимогами, до яких слід було примінитися, щоб не залишити-

ся позаду всіх. Тоді, в тих роках, Семен вислав свого самотнього сина Івася на науку в харківський університет.

Того дня, коли все було готове до від'їзду, шляхом біля Семенової хати, надїхала коляса чвірнею запряжена, а в ній чоловік у чорному високому капелюсі і в широкій подорожній загорті. В колясі й позаду неї, були прив'язані шкурамі міхи з подорожнім добром.

Чоловік розглядав цікаво село і поодинокі садиби, врешті затримав візника біля хати Семена.

— Здоров був батьку! — звітався весело. — А чи можна спочити у вас?

— Просимо милости до хати! — ввічливо озвався Семен.

Подорожній зіскочив жваво з коляси і витягнув до Семена руку з таким щирим усміхом, що здавалося, наче стрінув старого незабутнього друга. Семен цікаво приглядався чужій людині. Подорожній мав на собі взористий жабот і високий білий комір. Чорне волосся спливало хвилясто на його плечі, а очі гляділи так поважно, наче б велика мудрість променіла з них.

Сиділи в садку. Яблуні пишніли зрілим овочем. Темніли ряди слив і довкілля стояло сповнене тишею і ситістю буйної природи.

— Так ви вже довго, як тут поселилися? — спитав гість.

— Від діда. Три покоління прожило тут. Ще з часів, як запорожці розбрилися по Україні. Старий ми козацький рід.

Гість цікавився тими замріяними, наче шлях на обрїю часами, випитував про предків і про його життя і пояснював, що кохається понад усе в бувальщині, в старих призабутих оповіданнях і легендах.

Коли Семен розповідав, гість думав, яка коротка людська пам'ять, і як міняються події й постаті минулого в уяві нащадків. Він знав краще Січ, ніж про неї писали вчені люди, він бачив, що навіть життя Опанаса, чи Юрка не було таким, як про це розповідав Семен. Гість мовчав. В його житті доводилося йому не раз пізнати правду: минуле міняється постійно в оцінці нових поколінь, воно стає таким, як ці молодші його можуть сприйняти, а не таким, як воно було в дійсності. Тут не допоможуть ніякі завваги. Людського духа не заверне ніхто з обраного, а може назначеного шляху.

Аж стрепенувся гість, коли Семен згадав у своїх розповідях про вічного Марка. Він розповів докладно про подію в коршмі.

— Цікаво, — міркував собі гість, — а люди вірять, що справді таке було?

— Деякі вірять, інші ні, — підсміхнувся Семен, — а я таки вірю!

Прийшов час від'їзду. Гість подякував чемно за хліб і сіль і вмістився вигідно в колясі. Семен з Івасем попрощалися з гостем, а він усміхнувся до хлопчини:

— Відвідай мене Івасю, як будеш в академії. Спитай у ректора за паном Марком, ми обидва добрі знайомі.

Івась не сказав нічого, не мав відваги відповісти чужому панові.

Коли коляса рушила, подорожній ще раз оглянувся.

— Бувайте здорові господарю, може ще коли побачимося. А ваш Івась цілком схожий на діда Опанаса, коли він був ще молодим козаком!

Семен здеревів.

— Марко, анахтемний Марко! — прошепотів, не маючи сили поступити ні кроку. Він почув, як волосся стає йому вгору й дріжки пробігають тілом, хоч день був гарячий, а час — жнива.

Маркова постать зникла на шляху. Ще видно було високий чорний капелюх, а згодом усе вкрив дорожній пил.

Жінці, яка в той час була на сусідах, не сказав ні слова. Ледве, коли пів ночі не міг заснути, розповів їй про несамовитого гостя. Жінка зі страху накрилася з головою і мовила до ранку молитви. Другого дня ціле село знало про відвідини Марка Проклятого.

*
*   *
*

Часто згадував пан Іван свої студентські часи з-перед тридцяти років і той день, коли вперше стрінув Марка. Приїхавши до Харкова він кілька разів підходив до старого будинку серед топіль, де самотньо мешкав Марко. Підходив

до хвіртки, постоював, але торкнути ручку дзвінка не відважувався. Несамовитий Марко мав у його юнацькій уяві якусь спілку з чортом і він просто боявся залишитися з Марком сам на сам.

Згодом після двох років, коли пізнав людей і науки, йому приходило часом на думку, що вся ця історія, це видумка забобонного села. Воно, несвідоме поступу і стану речей у природі, вірило в усяку нісенітницю, не знало просто, що є можливе, а що ні. Пригадалося йому, як він сам налякав пів села, коли однієї темної ночі виліз на димар і закурив дві цигарки нараз. Він вихилявся по-чудернацьки, вимахував дико руками і відвертав цигарки так, щоб прохожі бачили вогники. Таким жартом він наполюхав жіноцтво, воно повірило в нечисту силу. Віджили тоді наново перекази про Марка.

Отож і тепер він був певний, що Марко теж посміявся з людей. Мабуть був це один з тих жартів, яких багато породжували студентські голови, завжди готові видумати і вчинити щось надзвичайне і несамовите. І одного дня він рішуче подзвонив до самотнього дому з високими тополями.

Марко виявився веселим кумпаном, може у роках Івана, може дещо старшим. Іван спочатку пильно приглядався Маркові, але нічого надзвичайного ні в його лиці, ні в поведінці не завважив. Тільки часом Марко задумувався і тоді його обличчя ставало бліде й сіре; говорив теж речі мудрі, наче стара, досвідчена людина.

Одного разу, коли вони стали вже сердечними друзями, Іван спитав знечев'я:

— Марку, скажи мені правду, ти знав мого далекого прадіда Опанаса?

Марко жартівливо глянув на Івана і засміявся:

— Ти здурів Іване?

Іван розповів усе те, що в його селі розповідають про Марка. Коли згадав Микулиху і її проклін, Марко вибухнув сміхом.

Обидва сміялися з людської глупоти, але такого сміху як Марковий, Іван ще не чув. Він збентежився. Марко сміявся страшно, несамовито й Іван не на жарти перелякався.

— Марку, перестань, Марку — закричав.

Про цю розмову ніколи більше між собою не говорили. Згодом друзі розійшлися. Марко виїжджав частіше кудись за кордон, врешті там залишився. Час від часу переписувалися. Марко писав звичайно тоді, коли міняв місце побуту. Питався при цій нагоді про здоров'я і поводження, але про себе не згадував. Іван розписувався зате широко, як це було в звичаї, передавав привіти від пані Оксани, своєї дружини і від діточок, бо час не стояв і відомо живий живе думає, та по своїй натурі влаштовує собі життя.

Аж недавно тому, слуга з готелю передав йому записку. Марко прохав зайти до нього, до готелевої кімнати.

Іван узяв палицю в руку й нетерпеливою хо-

дою пішов до Марка. Радів побачити давнього друга, відсвіжити спомини молодости, бо не одне разом пережили і не одне не договорили. Ішов і думав про те, що має йому сказати і вже по дорозі ставали йому перед очима давні веселі витівки й жарти, спудейські молодечі забави і забуті серцеві переживання.

Коли відкрилися перед ним двері кімнати і в них став усміхнений Марко, пан Іван занімів. Марко, одягнений модно в темнозелений сурдут, з квітистою краваткою і дорогою шпилькою глядів на нього дружньо і цікаво, але це був той же самий двадцятилітній Марко з-перед тридцяти років. І він так знеміг від несподіванки, що і не знав як і коли Марко потягнув його в кімнату, та посадив у м'який вигідний фотель.

— Прости мені Іване, що я не сказав тобі всієї правди про себе, що не признався тобі, коли ти поставив цей запит . . .

І він пояснив, що довгий життєвий досвід, не дозволив йому виявити своєї тайни перед темпераментним юнаком.

— Нині не те, — говорив Марко, — нині ти багато дечого зумієш вдержати в тайні і мое життя заховаєш для себе.

Пан Іван мовчав. Історія цілком неймовірна, і він ніяк не повірив би в неї, якщо б перед ним не стояв Марко у своїй власній особі. Він подумав, чи не сниться йому те все і забажавши провітрити свій стан, незамітно вщипнув себе в ногу. Але ні, це була дійсність.

Умовилися, що Маркова тайна залишиться в роді Івана, що її будуть передавати від батька до сина, від сина до внука. Марко міцно стиснув руку друга. Був вдячний йому за те, що побратимом став йому тепер цілий рід, цей рід, що йшов з невідомих глибин давнини, торкнув його і зв'язав його долю з долею Опанаса і Катерини, Юрка і Семена, з долею цілих генерацій близьких йому людей.

Іван з дружиною і малеч, що росла в роді, стали йому тепер самотніми друзями. Він почував себе з ними наче серед власної родини і ця свідомість рятувала його не раз у гірких годинах його роздумувань.

Свого власного роду Марко не знав. Хоч розшукував за предками, не міг віднайти ніякого їхнього сліду. Пам'ятав тільки, що малою дитиною жив у селі біля Чернігова, куди одного разу забрали його батьки на відпуст. В пам'яті малої дитини залишилося враження з цього міста, обширні будинки і крамниці. Опісля побуваючи переїздом в цьому місті, Марко аж ніяк не міг захоплюватися малим містечком. Дитяча уява звичайно не багато має спільного з дійсністю, тож і Чернігів залишився в пам'яті Марка як казкове, чудесне місто.

Він розвідав тільки, що його сім'я переселилася кудись на схід і замешкала в якійсь оселі над Дніпром. В роках, що слідували, пропадали люди, горіли села і так по його роді не залишилося й сліду. В чужому якомусь селі пригорнули його чужі добрі люди.

Рідко бував Марко на рідній землі. Приїздив тільки тоді, коли його забували знайомі, коли час викреслив з пам'яті людей його завжди молоді риси лиця. Гонений ляком, щоб не відкрили його трагедії, цю несамовиту ненормальність у природі, Марко не закріплював місця і на чужині. Заглиблювався часто у студіях, які давали йому змогу забути про себе, здобував різні знання і великий життєвий досвід. В час французької революції, був циркульником в полку генерала Бонапарте, оглядав піраміди Єгипту, в Гамбурзі шанували його як поважного купця і в його магазинах стояли міхи товарів, позначених знаками далеких заморських країн. Будувал дороги крізь скалисті гори Іспанії, обпливав африканський суходіл, переживав бурі біля рогу Доброї Надії, знав особисто Котляревського, слухав перші концерти Бетговена, був співорцем перших українських фабрик.

Бачив, що дрібна праця тисячів людей дає певний ґрунт для майбутніх поколінь. Бажав збагнути великий закон про доцільність родів і націй, врешті теж і його власного незмінного життя.

Такі думки, хоч приходили часто, все таки мало змінили його вдачу. В душі він все ще був давнім Марком. Його цікавили здебільша особисті справи і він все ще не міг зрозуміти людей, які для інших і ради інших жертвували собою.

При лосєвих свічах сиділи грачі. Була пізня ніч і повітря налягало важким чадом горючого лою, та люлькового диму. Жовтуваті мерехти світла відбивалися на розписаних порцелянових вазах з Севру й Майсену, золоті, голубі і червоні краски мляво оживляли темні стіни кімнати, виложеної бордовими тапетами і чужоземним деревом. Світло падало на великі карятиди, що підтримували стелю. Здавалося, вони не різьблені, а живі таємничі істоти, призначені долею невтомно напружували м'язи і невідлучно тримали на могутніх плечах цілий тягар стелі.

Вицегубернатор Фундуклей кинув карти на стіл і великою хустиною витер важке грубе лице. Тепер уже міг із спокійною резигнацією приглядатися грі трьох інших партнерів. Його очі ховзалися по золотих дукатах, нагромаджених по середині стола. За них ішла хвилююча, але спокійна назовні гра.

— Божевілля, — подумав, обраховуючи вартість золота.

— Дама пік! — спитав граф Орлов.

— Тримаю! — відповів Марко.

— Приймаєте?

Штабсофіцер Грішков стягнув з пальця грубий перстень з брилянтом, витягнув руку на середину стола й обертав ним поволі до світла над нагромадженим золотом. Його пальці не-

помітно дрижали, а він сам не відвертав очей від райдужних поблисків брилянту.

— Дозвольте? — спитав Марко.

Штабсофіцер Грішков поклав перстень на стіл. Марко поглянув під світло на камінь.

— Дві тисячі! — сказав Марко.

— Згода! — роблено байдужим голосом відповів штабсофіцер.

Фундуклей, який не брав участі у грі, пильно поглянув на грачів.

— Іду! — сказав граф Орлов і прикрив свої карти рукою. Чорт, подумав про Марка.

Орлов на той час був шефом жандармів і його цікавила постать цього чужинця. Марко, як казали, приїхав у Київ, щоби вкласти свої капітали в цукроварні, і скоро найшов вступ до найкращого товариства царських чиновників і земських багатіїв. Сидів тепер спокійно, наче з каменя, і здавалося, золото величезної вартости, не робило на нього ніякого враження.

Грачі взяли карти.

— Ас каро, — сказав Грішков. Після цих слів поклав карти на стіл і роблено байдужим зором вдивився у світла жирандолі.

— Пас! — промовив граф Орлов. Він з жалем глянув на золото.

— Тримаю! — спокійно відповів Марко.

Грішков узяв поволі карти зі столу і перегорнув їх ще раз. Орлов порушився нетерпеливо. Золоті лапаті еполети заблищали взористою мережею. Фундуклей вперто глядів на Грішкова.

Грішков затиснув уста.

— Три тисячі, — сказав. — Плачу до двадцять чотирьох годин. Гаспада є свідками.

Він глянув на Марка і нервозно усміхнувся, полискуючи зубами.

— Грішков! — кликнув граф Орлов.

— Ваше превосходительство! Жандармське слово честі даю! Це гра. Або це золото моє, або завтра плачу три тисячі!

Марко витягнув годинник.

— Третя тридцять ночі. Згода!

Грішков кинув карти, Марко розгорнув свої. Золото було Маркове.

Граф Орлов зірвався з крісла.

— Нечуване! Рідко можна бачити таку гру. Скільки цього буде?

Марко не відповів.

— На сьогодні скінчили? — спитав Фундуклей. На нього налягла важка втома після напруженої гри і непреспаних нічних годин.

— Очевидно! — погодився штабсофіцер Грішков. Граф Орлов співчутливо глянув на нього. Марко відпровадив гостей до фаєтонів.

— До завтра, — сказав до Грішкова. Цей дзенькнув острогами, не сказавши ні слова.

* * *

Другого дня Марко приймав у себе гостей. Весело гомоніло товариство, тільки сам господар сидів мовчазно, а його лице було блідо сіре

й кам'яне. Завжди переживав він такі хвилини, коли на нього напливали спомини, і перед його очима ставали минулі події його життя. І тепер піднялася завіса біологічного забуття, він ловив спомини за споминами, наче б побоювався, що знову темінь огорне давні картини і перерве мережі його багатого минулого.

Коли він по роках вернувся з чужини, завважив, що не багато змінилося в його місті. Крім людей. Ще далі існувала там на закруті вулиці, крамниця з усяким добром щоденного вжитку, тільки дім осів глибше в землю. Ось швець латає чоботи і його зігнуту постать докладно можна бачити крізь відкриті двері. Як тоді, перед п'ятдесяти роками. Все залишилося те саме, тільки швець інша людина. Ті самі хати, чисті й чепурні серед мальв і кущів бозу, або інші з брудними вікнами, з занедбаним доквіллям.

В залі похиялися світла від руху гостей і гомону голосів. Марко брав участь у розмовах, але якось нецікаво й рідко. Хто з гостей був його другом, не дивувався йому, бо знав, що час від часу напливали на Марка хвилини, в яких він ставав мовчазним, і напів неприявним. І звикли. Марко цілком не оправдував себе, збував приятні запити чим небудь. То ж думали про нього різно, найчастіше дивувалися, що Марко молода людина, а такий чудний і незвичайний.

Хтось голосно сказав:

— Мабуть незабаром прийде.

глянувши на пляшку. — Без руму чай мені не смакує.

Марко цікаво приглядався поетові, що, не зважаючи на свій молодий вік, був широко відомий у цілій Україні. Шевченко мав на собі темний м'який сурдут вигідного крою, і викладаний відкритий комір сорочки. Вже в Парижі і по інших містах Марко бачив подібні одяги, якими поети й інші запалені голови маніфестували своє свobodолюбне наставлення. Марко мимоволі торкнув свій штивний високий комір, що закривав йому пів лица. Відчув його невигоду і позаздрив свободі Шевченка.

— Давно вже бажав познайомитися з вами, Тарасе Григоровичу, — почув слова професора Костомарова.

Шевченко щось відповів. Сміявся і його слова загубилися в гаморі товариства. Гості поведилися свobodно. Служби не було для вигоди розмов і кожний обслуговував себе, як забажав.

Збоку нахилився Куліш, елегантний худий чоловік, не більше тридцятки, з довгим гладким волоссям. Сумовите враження робили його тонкі, до долу спадаючі вуса. Він курив так завзято, що цілий був сповитий клубами диму. Запалював одне цигаро від другого і тому, як казали, мав темне і жовте лице.

— Це бачите Тарасе, — промовив, випускаючи дим устами і носом, — ми оба з професором приїхали женихатися. І таки справимо весілля!

— Надовго приїхали? — спитав Шевченко.

— Ні, зараз після весілля вертаємося в Петербург. Роботи багато. Гори нових книг прислали мені, і я ледве встиг поглянути на наголки.

— Це значить, — сказав Василь Білозерський, попиваючи чай, — що моя сестра не буде мати веселого життя з Пантелеймоном. Він і голови не вихилить з-поза книжки.

Білозерський, широкоплечий, присадкуватий студент, щиро засміявся, відхилившись на спинку крісла.

— Не мішайся в справи старших. Пожди, аж вус підросте! — відповів півсерйозно Куліш.

— Тільки я бурлакую, — ніби сумовито промовив Тарас, але його слова зависли в повітрі, бо Гулак крикнув нагло по-німецьки на свою собачку, яка крутилася біля його ніг. Через те Білозерський не відповів Кулішеві, а Навроцький із ще більшим подивом глянув на Гулака.

— Комілітони! — проголосив враз Гулак — слід скористати з того, що завітав до нас український Шіллер. Хай проспівает нам свої пісні!

— Я продеклямую! — спалахнув Навроцький. Він знав усі твори Шевченка напам'ять.

— Ні — заперечив Куліш — краще хай Тарас читає. Нових творів я ще не чув. Ніхто не зважиться посилати в Петербург ці Тарасові плачі і пророкування.

Костомарів погладив бороду.

— Кобзарю наш! — промовив — хай зарочуть живі струни живу похвалу предкам!

— Посій слово правди і любови! — промовив Куліш — багато є вже таких, яким можна посіяти.

— Це правда! Є вже такі, що не бояться ризику майбутнього — відозвався Маркович і скубнув ледве видного вуса. Його заспані очі стали вузькі і грізні.

Марко з подивом завважив, що йому добре між цими дивними людьми. Якась тепла приязнь променіла від них, цих мрійників, що вірили в майбутнє народу, що самі, силами власного духа визволили себе з отупіння історичних невдач. Марко спостеріг, що існують правди невидні, цінніші від розуму і дотикальних речей. До нього доходили слова розмов і жагучих слів і він здивувався, що сам бере участь у цих дискусіях.

Тоді залунали пророчі слова Куліша:

— Друзі! Прославлять і благословитимуть майбутні покоління тільки тих, які дбають, щоб землю нашу посіли в спадщину ті, що свою кров за неї пролили. Про інших буде стільки пам'яті, що за будівничих домів і заводів, та інших подібних речей. Ніхто за ними навіть руками не сплесне! А ми ж, безпосередні пани і володітелі цієї землі! На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і вона буде відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!

Так сказав Куліш, і Марко відчув, що це були слова вічного закону родів людських. Він обіцяв собі запросити Куліша до себе, та обмінятися з ним думками над цим глибоким питанням.

Тоді встав Тарас. Лунали думки про нову форму життя, що скине окови і відсвіжить повітря, в якому тьмариться розум і задихається серце. Залунали слова сміливі, слова символі, що відроджують предківську славу і проповідують вільне життя, необмежену вільність думки.

— Відроджена Січ! — радів Марко і забавив усім серцем і всією своєю істотою бути з цими новими людьми та з їхніми думками. І враз вдарили його слова Тараса:

„Всі оглухли, похилились
В кайданах байдужі...”

Це не був уже веселий, жартівливий Тарас. Це стояв перед ними могутній співець долі, з полум'яним чолом і караючим твердим голо-
сом:

„Гірше ляха свої діти
Її розпинають...”

Тарас не читав. Він імпровізував, відтворював минуле, ставив перед очі цілу жалісну дійсність невірничого народу. Його слова вдарили об скам'янілі обличчя людей, що не пропускали ні одного руху, ні одного слова. Ввижались йому ряди похилих неволею постатей, що йшли

крізь тьму і горе, без початку і кінця. І ось пророк, величня й ясна постать освітлює землю та вказує на несамовиту дійсність. В світлі творчости генія стали перед усіма минулі століття слави, і плач і печаль народу. Марко почув, що хтось стримано хлипав.

— Прометей — прошепотів — Прометей!

І враз загомоніли акорди поезії новими тонами могутньої радості, пророчими словами цілющої надії:

... І помоляться на волі
Невольничі діти!

Це була візія майбутнього: там не буде вже ні неволі, ні сліз.

Захоплений почуваннями і блідий Тарас стискав руки, дякував за признання. Навіть Куліш, оцей наш Вальтер Скотт, оцей аристократ-кармазинник, як його називали, навіть він перестав курити і плакав. Молодші сиділи мовчки, не обзивалися. Схилив у задумі голову Гулак, худий Навроцький гриз нігті, а оспалий Маркович цілком закрив очі. Вони всі любили свою землю цілою тонкістю своєї душі, вони переживали тепер її втілення в могутні імпровізації Тараса.

Хвилину пізніше почалася справжня січова балачка.

— Я просто мушу вам сказати — кричав Гулак до Марка, але ні він, ні інші не слухали його слів. Марко запрошував Тараса, щоб цей залишився жити в нього.

— Будете могли безжурно працювати, творити!

Говорили всі нараз, ніхто не міг вловити думки іншого, ніхто не міг довести своїх слів до кінця. Аж коли успокоїлися, Костомарів почав говорити про долю слов'янських народів і їхнє політичне значення. Гулак показував проект перстня, яким братчики мали б печатати свої листи. Вирішили назвати себе кирилометодіївцями. Розмріялися у своїх плянах і в прийдешній добі краси і волі.

Марко не спускав з очей рухливого Тараса. Перший раз відчув проблиски якогось неокресленого щастя в своїй зболілій душі. Він запам'ятав собі цей дім на Хрещатику біля Бесарабової вулиці, де так щиро гомоніли буйні духи його батьківщини і де творчість вогненними язиками вітала в просторах над ними. Братчики прийняли його за свого і це дало йому нагоду бути свідком цієї зустрічі. Був вдячний Іванові, який впровадив його у це надзвичайне товариство. Чимось нагадувало воно йому давню Січ. Ні, це не припадок, ця поява Тараса на шляху довгої мандрівки народу, думав Марко. Це творець всесвіту вдихнув у нього всі болі і сльози покоління, і дав можливість бачити майбутнє. А воно — мітична казка — бо не існує те, що не є теперішнє і ніколи ще не існувало. Це був для Марка новий світ, якого досі не знав. Вслухуючися в його ритм, він відчув в ньому нову вартість свого власного існування.

В той час увійшов слуга і тихо шепнув щось до Марка. Марко встав.

— Поважні відвідини — сказав усміхаючись — сам шеф жандармів Орлов!

— Неприємно — відозвався Куліш і стало видно, що товариство збентежилося.

— В особистій справі до мене — заспокоїв Марко. — Сюди він не прийде!

Недармо занепокоїлося товариство. Це були часи, в яких сама вже розмова про Україну, могла мати неприємні наслідки.

Марко вийшов у бібліотеку. Там чекав його Орлов. Він приїхав своїм повозом, який стояв запряжений перед домом. Візита не могла отже тривати довго.

— Вибачте несподівані відвідини — сказав граф — я власне в справі штабсофіцера Грішкова.

Ішло про те, що Грішков, як казав граф, не міг заплатити довгу.

Марко холодно глянув на Орлова.

— Мені дуже прикро, але готівка мені дуже потрібна. Вам відомо, що я маю спілку в цукрових заводах.

— В такому разі маю інший вихід, якось штучно всміхнувся Орлов — Дискретного гатунку, так би сказати. Ви знаєте його дружину. Валерію Олександровну?

— Знаю.

— Відома краса. Розумієте! Пропозиція. Грішков не знатиме нічого, а ви скреслите довг. Згода?

— Ні! — відповів неприязним тоном Марко. — Позатим, заки сідаю до гри, завжди провірюю маєткове положення партнерів. Знаю отже цілком певно, що штабсофіцер Грішков заплатити може.

— Тоді друга пропозиція. Я сам виложу гріш за нього. Зараз таки, ось тут. Пів на пів.

— Ні графе! Кожне слово зайве. Грішков похвалюється честю царського жандарма. Отож — Марко глянув на годинник — до третьої і пів у ночі, має ще чотири години часу. Штабсофіцер Грішков платить довг, або...

Марко відкрив дубову шафу і витягнув чорну плоску скриньку.

— Або прийме від мене дарунок.

— Дарунок? — приємно здивувався Орлов і відкрив скриньку.

— Пістолі — сказав звільна — так! Виходить з вами не можна по-дружньому говорити. Шкода!

Він поклав скриньку обережно на стіл.

— Гроші будете мати сьогодні. А все таки я радив би вам бути більше уступчивим. Влада є завжди владою, а ви буваєте в товариствах, які не втішаються ласкою царської жандармерії. В мене є дещо...

— Це мене не цікавить. Ваша справа. Коли можу сподіватися післанця від Грішкова?

Марко попрощався з графом і замислено сховав пістолі до шафи. Опісля вернувся до своїх.

Рік пізніше прийшло лихо. Братчиків арештували, а Тараса заслали в далекі азійські землі. Уся справа була в руках Орлова. В той час Марко був уже в Італії. Цілими роками після цієї події, лютували шпиги і жандарми. Все принишкло, слова зайвого ніхто не промовив. Темінь неволі покрила землю. Жило тільки віще слово Тараса, що його передавали з уст до уст, від друга, до друга. Це слово Кобзаря, стало надією і вірою для мільйонів поневолених людей.

Є речі, яких пояснити не можна. Краще сприймати їх такими, як вони є і не порівнювати їх до вартостей, які можна вирахувати і змірити.

VI. РОЗДІЛ

В темній залі книгозбірні Наукового Товариства, стіни були під самою стелею закриті полицями книг. При довгих столах сиділо тільки кількох людей. Було тихо, шелестіли ледве кількох людей. Було тихо, шелестіли ледве тільки один з приваних, голова товариства, працював стоячи. Звук уже так при довголітніх історичних дослідках. Це був відомий професор, людина малого росту, лиса, з великою лапатою бородою. Стояв на особливому підвищенні, яке було його приватною власністю і так стоючи, писав швиденько, дрібним простим письмом.

Марко перевів зір за вікно, на алею старих диких каштанів і на руїни башти, круглої самотньої будови. Її кам'яні мури в'язнили колись гайдамаків, а згодом довбушевих опришків, що каралися за свого безумного ватажка. Тепер вежа чорніла порожніми вікнами, а під її стелею гніздилися вороння й кажани.

Як довго Марко не бачив рідної землі? Скільки років минуло від останнього його побуту в Україні? Переходив у думках роки за роками і зі здивуванням ствердив, що останній раз

побував на Київщині в переїзді з науковою експедицією на Аральське море.

Одного дня земляки закинули якір і пішли до фортеці на обід. Марко залишився на кораблі. Передав тільки привіт великому Тарасові, ховаючи своє ім'я під невідомим і таємничим любителем його творів. Він просто боявся стрінути Тараса-невольника, боявся побачити перед собою передчасно постарілу людину, непокірного поета-солдата. Тільки здалеку глядів Марко на стару фортецю, що різко зарисовувала свої жовтуваті мури на тлі гранатового неба. Аж тепер, коли частіше заходив до Наукового Товариства, нагадав собі цю подію, прочитуючи щоденник Тараса. Мабуть і самому поетові здавалася дивною поведінка незнайомої людини, що тільки здаля передала йому свій привіт і вислови незвичайної пошани.

Сьогодні Марко був лихий на себе за те, що чомусь, шукаючи по книжках, натрапив на Стороженкові твори, та на оповідання про Марка Проклятого. Він рвучко встав і попрощався з головою товариства, обіцяючи зайти другого дня.

— Заходьте, заходьте, — сказав професор досить байдужим голосом і невдоволено поглянув за Марком. Він не довіряв добре одягненим людям. В його понятті елегантний одяг і вченість взаємно себе виключали. Через те може й сам ходив постійно у старому, сірому вбранні.

Постать Марка не прикувала надовго його уваги. Він скоро забув про нього, заглибившись в коректу останніх сторінок четвертого тому історії України-Руси.

*
*   *
*

Марко ішов до міста, у сторону ринку, все ще думаючи про Стороженкове оповідання.

— Що він зробив з мене? — сердився. Ніяк не розумів, чому письменник казав йому носити торбу з людською головою. Чи не було в нього крапці уяви?

— Старий скуперяк! — гукнув на голос. Так звав Стороженка Панько Куліш. — Сидів старий сибарит у Варшаві — думав далі Марко — нудьгував на нецікавій роботі і набрехав, що знав.

Врешті Марко почав винувати і самого себе. Не раз виговорився тут і там, не раз сказав зайве слово, а з цього, відомо, такі наслідки. З пересердя, лихий тепер на себе і на всіх, ішов нервово, вистукуючи і вимахуючи чорною палицею з гебанового дерева, закінченою галкою зі слоневої кості.

Хвилину пізніше, він сидів при столику „Віденської каварні”, на невеликій площі, біля пішеходу. Там же, при таких же столиках і під великими кольоровими парасолями сиділо львівське товариство.

Було млісне, літнє пополудне. Марко замовив філіжанку кави і, заклавши ногу на ногу, глядів перед себе. Пам'ятав, перед десятками років, у цьому місці були старинні вали, а біля них протікала мала і брудна річка Полтва. Поза нею, ген аж до гори з храмом святого Юра, і далі, тяглися управні поля і городи. Усе те сьогодні забудували, річку закрили, вали зрівняли. Ліворуч стояв тепер великий будинок готелю Жоржа, з обширним заїздом для гостей і окремим будинком для екіпажів і фіякрів. З-права на площі військо поставило сторожевий будинок, а біля нього дерев'яну будку, розмальовану у чорно-жовті скісні смуги. Там готувалася тепер до концерту військова оркестра.

Молоде жіноцтво, що сиділо при сусідніх столиках, з зацікавленням приглядалося Маркові. Дівчата нахилялися одна до одної і щось шепотіли, а йому здавалося, що вони говорять про нього. Глянув туди. Пані мали великі ясні капелюхи, прибрані колихливими перами африканських струсів, довгі рукавички і високі парасольки з тонкими ручками. Справді його поява викликала порушення. Панове, що сиділи з жіноцтвом, кидали на нього короткі бистрі погляди з-під круглих солом'яних капелюхів. Потім перешіптувалися з панями, пояснюючи щось і при цьому погляджували помадовані, закручені вгору вуса.

Марко догадався, що розмова йшла про його одяг: жовті, на гузики запинані черевики,

ясні вузькі штани у великі крати і піджак з англійської бронзової матерії. Він підсміхнувся. Тієї моди у Львові ще не знали.

Військова музика вдарила нагло австрійський марш. Каварня наповнилася, всі столики були зайняті і обслуга зручно увихалася зі срібними тацями і білими серветками в руках.

Тоді до Марка долетіли слова:

— Вибачте, можна?

На нього глядів запитливо незаметний дрібний ростом чоловік, з короткими кучерями русявого волосся і замріяними ясними очима.

— Прошу, — відповів Марко. Його столик був одинокий, при якому стояв ще вільний стілець.

Незнайомий подякував і сів. Вулицею пройшов відділ піхотного війська в голубих одностроях. Рослі, темнолиці хлопці.

— Коломийський полк — сказав незнайомий.

Заки Марко відповів, загомонила враз вояцька пісня:

*Ой на Кути доріженька на Кути, на Кути,
Бувай мила здоровенька, я іду в рекрути.*

Незнайомий підсміхнувся:

— Зійшли ми пане добродію на ніщо. Козаки колись інакше співали.

Марко приязно глянув на гуцулів.

— Чому, хороша пісня!

- Ви не тутешній?
- Ні, переїздом.
- З Великої України?
- В Україну.

Незнайомий витягнув руку:

- Дозвольте, доктор Франко.

Так вони познайомилися. Згодом розмовляли, наче б знали роками. Франка цікавила чужина, хоч сам недавно повернувся з Відня.

— Мандрую невтомно по всьому світі, так сказати б без кінця — говорив Марко.

— Не знаю, чи ви говорите символічно, чи справді мандруєте, але врешті всі люди приречені на якусь невідому мандрівку.

— Я справді усюди є дома. І, власне, ніде. Сміюся з людей, що зберігають буденність наче скарб, а з тим і завидую їм.

- Ви поет?

— Ні, хоч мое життя можна б назвати поезією. Але, що я кажу — додав задумано Марко — скоріше трагедією. Моє існування, це саме оця мандрівка, у чистій формі.

Мовчали. Доктор скрутив цигарку і закурив з вдовolenням. Музика приглушувала розмову і Марко думав про себе.

Сьогодні відчував якусь порожнечу в душі. Де його місце серед земляків? Бачив інших, що вмирили за других і таких, що посвячували своє життя ідеям. Глядів на доктора і думав, що саме перед собою має людину, яка живе для нації, живе вчорашнім і майбутнім, а не

має свого сьогодні. А може це власне ідеальна, майбутня ціль людини, жити для інших, і такими будуть у далекому замріяному майбутньому всі люди.

— Людина без сьогодні — сказав до себе, наче б тими словами хотів завершити свої міркування.

Франко глянув пильно на нього. А Марко продовжував натяками, як це було в його звичаї, розповідати про своє мандрування.

— Бував я у війнах, працював фермером, їздив з театром, пливав кораблями. Кінчу один відтинок життя і починаю другий. Завжди те саме.

Вони сиділи, один проти другого, двоє молодих людей. Один, у сірому вбранні, згорблений від книг і писання. А Марко, свіжий і юний, сидів просто, наче б тільки на хвилину присів до столика.

- А тепер вертаєтеся у свої сторони?

— На короткий час. Перше, хочу зложити поклін на Тарасовій могилі.

— Джерело нашої доби Тарас! — промовив задумано Франко. — Звичайно поет, який сягає поза свою епоху, діє для майбутніх поколінь.

- Для нас?

— І для нас. Тільки, наше покоління все таки ще не розуміє як слід цього велетня духа. Беремо з нього тільки те, що може сприйняти наш духовий рівень. Іншого Тараса, того ве-

личнього з останніх його років, прийдеться шойно відкривати. І зрозуміти.

— Наступному поколінню!

— Наступному, або ще дальшому. Ми народ тривання і всякі зміни осоружні нашій психіці. Тому завжди посуваємося звільна позаду інших.

— Чи завжди такі були? — спитав Марко, цікавий на думку доктора.

— Ні, говорю про теперішні часи. Історія любить несподіванки. Можливо, що самі ще побачимо інших земляків, якби їх назвати...

— Динамічних.

— Ото ж то — засміявся доктор — технічна доба послуговується технічною термінологією. Всюди, де можна і не можна.

— Ми — додав по хвилині — ледве зрозуміли цього Тараса, що відкинув залишки вісімнадцятого століття. Ці залишки, що наказували діяти в рамцях так званої доцільности. Так званого реалізму в політиці і в житті. Хто погруз у цих залишках, не зрозумів поета ніколи.

— Оця фатальна доцільність! Це зразкові манівці духа людського. Пригадую собі, читав я у П'єра: блохи є тому чорні, щоб людина могла їх легше ловити на білому простиралі. Мелони для цього філософа реалізму є тому в пружки, щоб родина могла вигідніше поділити їх на кусні.

Обидва засміялися. Марко споглядав на Франка і подивляв його за те, що вмє жити

виключно у сфері своєї уяви. Чи міг би бути з нього, наприклад, добрий крамар? Дивився на його витертий одяг, на сходжені черевики і жаль стало йому цієї людини. Яким далеким був він своєю душею від пересічних громадян! Вони проходили пішоходом, їхній зір байду-же сховзувався по худій постаті доктора. Марко мав враження, що поет є людиною самотньою в цьому місті своєї довголітньої праці.

Побіч них пройшла Анка. На скіряному червоному ремінці провадила свого собачку, пухкий клубок вати. Собачка пізнала Марка, покрутила хвостиком і запищала. Анка, не завваживши його, пішла далі. Не відчула легкопору тваринки. Собачка, оглянувшись за Марком, побігла врешті за своєю панею.

Марко думав, чи не попрощатися з шановним доктором і піти з Анкою. Але залишився. В той час поет представив йому двох нових гостей, Павлика і Бачинського. Вони зразу почали партійну дискусію і Павлик розвивав уже міражі майбутнього устрою, який нестримно охопить цілий світ і принесе йому хвилю поступу і щастя.

І що тоді? Кінець усім людським стремлінням? Йому пригадалася теорія холодної смерти всесвіту. Як дивно вражає паралельність філософічних і наукових теорій з суспільними ідеями. Природничі науки доходять до несамовитого висновку. Розпорошення снаги в космічних просторах принесе ступневе обнижен-

ня температури аж до найнижчого, абсолютного зера. Тоді кружлятимуть довкола вмерлого сонця крижані планети без життя, у справді вічному щасті, ні — в спокої смерті.

— Кинути кличі у маси, скинути панівні кляси — хвилювався Павлик.

Марко не втерпів.

— Я це вже бачив. Ще більше ефективно, як на словах тут у каварні. Французька революція, врешті хоч би Вольтер. А кінець? Гурт людей опановує опісля розбурхані маси для своєї імперіяльної цілі. Це так, коли лозунги вросли в матерію, на ній спираються і відкидають ідеали душі.

— Гляньте — глузливо заговорив Павлик — поглянути на вас, ви людина модерна, а погляди ваші дуже застарілі.

— Ні. З мене говорить віковий досвід.

Павлик глянув на Франка запитливим зором. Марко зрозумів.

— Тобто — сказав — очевидно досвід інших. Врешті я й сам бачив капличку, що її поставив на свої старі роки оцей самий Вольтер. Побудував власним коштом, але на фронтоні казав викувати слова: *Вольтер — Богові!* А ось ніні приходять часи, коли смішною постатю стане атеїст, як давніше смішним перед Вольтером стояв віруючий. Ми знову завершуємо круг, повертаючи у сфери, в яких духові цінності матимуть першенство перед усіма матеріальними справами.

В дальшу розмову Марко не встрявав. Він слухав спокійно ці дискусії, що полонили людей, ці гарячі переконливі слова, за таку, чи іншу форму соціалізму і проти нього. Ці останні позиції боронив нетерплячим голосом Бачинський. В одному моменті він не вдержався і з люттю глянув на Павлика.

— А наша держава? Українська держава? Чи ви не бачите, як ми самі куємо собі кайдани от такими всілякими чужими доктринами? На вселюдські історії маємо час, їх проголосимо собі з власної, вільної хати.

— Те, те, те, — легковажно відповів Павлик — українські інтереси, пане добродію, ми пересіваємо через космополітичне решето. А такі, як ви, не пройдуть, ні, не пройдуть.

Маркові пригадалися його давні друзі кирило-методіївські братчики. Вони сягали тільки слов'ян, ці думають уже дальшими теренами. Хтось у свій час використовує таку наївність для створення нової імперії.

— Трудна ситуація — заговорив Франко — Драгоманів, який добре знає москалів, писав, що вплив Москви на нас — пропачий час. Він сам окреслив москалів як нищівників людської культури. Вірив усе ж таки, що вони зміняться.

Марко засміявся. Він відчув голод і вкусив кусок свіжої, хрупкої булки.

Мало правдоподібно, щоб здійснилася наївна віра Драгоманова.

— Все це дрібниці — гарячився Бачинський — ми зачнім від себе. Гляньмо на наш обскурантизм, на страх перед усім новим, навіть перед відважнішими виявами власного духа. Викоринити треба наше добровільне рабство в Галічині, а малоросійський дух на Великій Україні. І наше спільне лінівство духа. З вашими ідеями — звернувся до Павлика — виховаємо молоду генерацію на наївних дурнів, на коліщатка якоїсь потужної машини.

— Це правда — про наше рабство. Пам'ятаєте, як організували виставу образів нашого Матейка? Ця вистава мала відбутися на пам'ятку хрищення Руси, опісля додали до цього ще тристаліття Ставропігії, а згодом ще й сорокліття панування цісаря. І що вийшло з того? На відкритті говорили вже тільки про цісаря.

— Лупати треба цю скалу, панове, твердо, вперто лупати!

Дискусія почала переходити у форми особистих суперечок поміж представниками обох партій, Павлика і Бачинського. Франко, сказавши ці останні слова, замовк. Він ще більше затиснув худі, запалі уста, ще більше поглибилися його дрібні зморщкі на лиці, руки почали дрижати. Маркові стало чомусь жалко поета, що не любив партійних суперечок і мав свою думку, хоч зараховували його ще до соціалістів. І Марко вмішався у розмову.

— Те, що во время оно було племінним інстинктом первісної людини, стало тепер націо-

нальною свідомістю. Моя думка така, що це є велика цінність і в сфері духа і в буденному житті. Теорії, сперті на запереченні національного, існують не від нині. Були вони і в античному світі і опісля і завжди зрадили людину. Соціяльні доктрини, скеровані для добра цієї людини, цілком не суперечать її національним почуванням, і коли нині здається інакше, то це може бути тільки ради хвиливої тактики, а не засадничим противенством. Ці речі не лежать на одній площині і що більше повинні себе скріплювати. Коли отже сьогодні, хтонебудь пропагує ради соціяльного добробуту війну проти національних вартостей, цей має задні думки, обезсилити партнера, а соціалізм ужити для своїх, скажімо, імперіяльних намірів.

Марко глядів кудись у зелень липової алеї і здавалося, він цілком не спостерігає свого оточення.

— Йдеться про те, — продовжував далі — щоб не було ексклюзивности, а така небезпека існує. Кожна революція, кривава чи мирна, в скорому часі приносить з собою диктатуру. Завважте оцей шлях розвитку великих революцій, можливо і закон природний та простий. Спочатку особливий патос у житті і в мистецтві, опісля чергуються втеча до простоти, диктатура, тверді рамці навіть для духових виявів, спрощення. Дальший шлях: втеча від дійсного до клясичних форм, відірваність від життя. Це Гомер і Віргілій. В наступних гене-

раціях поворот у дійсне життя, в життя почувань і динаміки. Данте і Шекспір.

— Цілком слухні завваги. Наприклад, клясицизм. Мова за зразком тільки античного мистецтва не відбиває патосу подій. Мова з живущих джерел народу, дає поезії людський зміст, у ній виявляється вільно ентузіязм подій.

— Вселюдські справи — продовжав Марко — можуть існувати тільки на фундаментах національних вартостей. І доки нема в нас ясно скристалізованої національної дійсности, зглибленої в мистецтві і завершеної державою, доти будемо рабами, байдуже, в капіталістичній, чи в соціалістичній системі.

— Або панове — докинув Бачинський — у новому, скажімо у соціалістичному світі, все одно виплинуть на верх незаспокоєні своєчасно стремління до національної батьківщини.

Павлик хотів щось відповісти, але Марко звернув увагу на погоду. Небо стало сіре, слід було сподіватися дощу.

Марко побачив здалеку Анку. Вона верталася домів. Повіяв вітер і приніс із собою сіру хмару вуличного порошу. Каварня спорожніла. Вулицею літали папери і солома з селянських возів, тріскотіли замикані вікна кам'яниць, фіякри насували над сидженнями темні непромакальні буди.

Марко підступив до Анки. Поважна розмова розвіялася з вітром, проблеми, що полонили то-

вариство розгубилися, кожний поспішав, щоб на час втекти перед бурею. Марко був вдоволений, що стрінув Анку. Вона подобалася йому і він радів, що зможе провести з нею приємні й цікаві хвилини. Вона запросила його до себе, до дому батька, відомого лікаря Агатона. Ще перед першими грубими краплями дощу, обоє вспіли проскочити в браму, біля якої була приміщена вівіска з годинами лікарських прийнят.

VII. РОЗДІЛ

Коли поїзд наближався до Львова і з-поза крутих насипів появилися перші будинки, Марко відчув неокреслену радість від свого повороту до того міста, яке під деяким оглядом можна було назвати столицею, не додаючи до цього слова лапок іронії. Він радо вітав знані околиці і його зір з приємністю спочив на горбах Високого Замку, на Лисій Горі і на поважній будові храму святого Юра.

Сорок років минуло від того часу, коли він був останній раз у Львові. Тоді він знав молодого Франка, Павлика, Бачинського. Нині це місто вміщає інших людей, тих, що живуть великим зривом вісімнадцятого року і дальших років упертих, жертвенних змагань. В час відродження він потонув на повні два десятки років у темні пралісів Амазонки. Ледве згодом, коли повернувся у світ цивілізації, довідався про чудні події у своїй батьківщині.

Безмежний жаль огортав його на саму згадку про те, що з власної вини не став учасником боїв за свободу. Тому він гонений тугою, їхав тепер до старинного княжого міста. Завтра вже він стріне нових своїх земляків, не таких, яких він знав колись, а все таки людей цього самого

духового круга, із однозвучним промінюванням душ.

Серед нескінченої кількості облич кількох генерацій, він самотній існував фізично. Але чи досі не було його життя може тільки з малими виїмками цілком непридатне нікому і зайве.

Він почував себе завороженим кораблем з середньовічної легенди: опущений перед бурею, блукає по морях гонений вітрами, шарпаний буревіями, з пошматованими вітрилами і поламаними щоглами. Живим стрічним кораблям нагадує смерть, несамолюбиве існування мертвяка, у світі сонця і життя. Марко, думаючи про те, відчув внутрішню прихильність до завороженого корабля. Вони обое існують між буттям і небуттям.

Були хвилини, коли Марко рятував себе, згадуючи свій побут у Києві, Харкові і Львові, поринав у спомин боїв з ногайцями, з Польщею і стрічей з Тарасом, Франком, Грушевським. Відчував, що між тими далекими в часі подіями і постатями існує щось дуже спільне, нерозгадне.

Вийшов з залізничного двірця і пристанув. Було слітно, сіра завіса лежала в повітрі і хмари гналися низько понад дахами міста. Марко віддихнув глибоко. Це було місто боротьби, духових шукань і дозрівання. Зразу відчув цю дивну атмосферу неспокою і росту. Зовнішню місто змінилося. Там, де колись росла кропива і бурян, та сонливо стояли зеленуваті баюри, нині сіріли кам'яниці а вулицею, колись повною

курави і болота, дзвонили трамваї своїм характеристичним, в цілому світі таким самим тоном металевих дзвінків. Десь тут стояв перед сорока роками стовбур старої липи, що її надломилася старість. Нині не було з нього й сліду.

Люди розсипалися малими хвилями по вулицях, наповнили трамваї й авта, а він все ще стояв затоплений у своїх думках.

Далекі картини колишнього життя затерлися, а з колишніх друзів залишилися тільки тіні давніх постатей. Хотів пригадати собі свій останній побут у цьому місті, а перед очима ставали гондолі венецьких каналів і замок якогось святого у вічному місті. Скорий ритм і темпоздрив старинним вікам, у яких люди, не знаючи письма, передавали легендарні події цілими століттями у чудних розповідях, а закони висвітлювали в піснях.

Побіч нього пливло життя. Оподалік жінка тріпала килим, а там, по другому боці вулиці інша, зложивши руки на грудях розмовляла з селянкою, що на плечах двигала завинені в верету бляшанки з молоком. Проходили чоловіки з шкуряними течками в руках і інші, поспішаючи до поїзду.

Ці всі люди були для нього наче духи, наче прозорі істоти, нецікаві ні йому, ні іншим проходим. Плило життя, і ніхто не міг здержати невмилого часу, тільки він, Марко стояв, наче скала, що її безцільно змивають хвилі моря.

Марко не був рішений, куди йому йти. Для нього не було ніякого примусу і ніякої цілі. Робив те, що хотів, викинений долею поза закони життя. Рушив вперед себе, помандрував широкою алеєю у дощ, до міста.

*
*   *
*

Проминув деякий час, якого не рахував, незвичкий доцінювати терезу тижнів і місяців. Місто змінило його настрої. Він увійшов у новий ритм рідного оточення. Спокійно, без зайвого поспіху віддав свої сили для збірноти. Правда, приходили ще хвилини, коли щось таємне, давнє давило його душу. Це тоді, коли на нього напливало почуття самотности. Але поза тим, радо приймав участь у всіх справах молоді й вона радісно вітала його в своєму колі. Він давав їй свій досвід, вона йому новий ентузіязм. З друзями він поводився щиро й простодушно. Коли говорив, його очі променіли свіжістю. Кожного з свого оточення він сприймав як окреслену особовість. Він почав глядіти на світ синтетично і завважував, що в його душі з'єднуються минулі покоління з сучасними в одну нерозривну єдність.

Одного вчасного ранку, коли ледве жінки почали розносити молоко і масло, завинене у свіжі хрінові листки, прибіг до нього Петро.

— Всипа! Вночі забрали багато наших.
Марко лежав ще в ліжку.

— Арешти йдуть по цілому місті. Вивозять знову до концтраційного табору.

Марко зірвався і почав одягатися. За хвилину вийшли на місто. Коли переходили вулицею Леґіонів, засалютував їм чоловік у військовій шапці, в чоботях, з гнучкою тростиною в руці. Це був відомий на ціле місто божевільний. Здобувши кілька мідяків милостині, він дякував елегантним рухом офіцерського салюту.

Радили, що їм тепер робити. Вирішили перевірити конспіративну домівку. Там було покищо спокійно. Довідалися, що нових наказів не було і це їх збентежило. Потрібний був ритм роботи і наснаження волі. Саме завершено акцію проти колоністів і дії не слід було переривати.

Марко активно працював з друзями і в тій роботі пізнав вагу жертвенности тихої і невідомої. Він зрозумів, що людину підносить чин, скерований на користь спільноти, хай би й висліді виявилися аж у майбутніх поколіннях. Аж тепер він відкрив цю снагу, що дала Тарасові силу витримати роки заслання, а Франкові витривалість у щоденній праці. І він сам став твердим і непохитним. Не уступав перед ніякими перепонами і труднощами. Його духовим щитом стало тепер чинне життя для своїх земляків.

Хоч назовні друзі вважали його вразливим і шляхетним чоловіком, насправді подивляля більше його негнутий характер, головоно коли йшлося про справи загального добра.

А Марко з жалем думав, що втратив багато часу із свого довгого віку намарне, не розумію-

чи якслід своєї людської місії. Коли пригадував собі тепер Микулиху, в його душі ворущилися тендітні почування підсвідомої вдячності для неї.

*
*   *
*

Цього ранку було дивно лагідно і тихо. Небо голубіло блідою синявою над містом, а люди були приязні й ввічливі. Кам'яні леви біля ратуші ліниво жмурили кам'яні очі, і Лиса Гора непорушно майоріла жовтим узбіччям. Львів наче келих цвіту з золота і кости, наче срібна чаша людської долі сприймав ще одне завершення літа. А все ж у тихому, мрійливому повітрі чаїлася тривожна непевність. Люди говорили різне: про світла, які ніччю просувалися темним небом, ніби таємничі безшумні літаки, то знову про шпигів і саботажі. Згадували часи з-перед першої світової війни і віщували, що надходять цілком інші роки, та що нова війна не буде такою, як перша. Одні лякалися майбутніх подій, інші раділи їм, бо тільки в війні бачили нагоду вийти з затухлої атмосфери буднів та здійснити мрії про чин і волю. Вони раділи непевним дням, не шукали логіки війни, не бачили трагедій, які вона невідклично несе з собою, робили те, що наказували їм поклики майбутніх кривавих днів.

*
*   *
*

дання покладені людині, викликали такі самі відрухи. Час ішов, час забирав з собою постаті, з них оставався тільки спомин, але незмінною залишалася людина з її душевним хвилюванням, з тими самими переживаннями.

З дивною насолодою пробіг Марко своє життя: він полюбив час. Так, як люблять його усі люди. Мабуть тому, що час забирас з собою в невідому путь частинку з нас самих, а в дарі залишає нам спомин.

Петро був блідий, ці наради залишали на ньому незатерте враження. Сидів у м'якому кріслі напів лежачи, і курив папіроску.

Це була його власна кімната, в домі його родичів, де він учився до іспитів і де відбувалися тайні збори. Петро зголосився перший піти у розвідку на Підгір'я і тепер слухав умовного плану акції. Зосередження сил має відбутися на Підгір'ї. Там приготовано вже все, створено бази для харчування збройних сил. Рішено користати з припасів сільсько-господарських організацій, виряд доповнити, роззброюючи військові відділи займанців.

Дбайливі списки гарнізонів і захованих там припасів були готові. Заряджено поготівля до означеного дня. Коли до того часу не буде наказів, незамітно відкликати поготівля, розбрестися по краю і ждати нових припоручень.

Так отже і над ними зависла непевність. Політичні договори світових імперій наглядно виявляли уже, що царство тьми охопить і західні

землі. Ніхто не знав, що станеться, але потрібно готовитися на всі можливі випадки.

Петро дивився на Марка. Заприязнився з ним тією своєрідною приязню, яка ціхує тільки молодих юнаків. Тих, що шукають душі, щирої і співзвучної.

Розходилися під вечір одинцем, не знаючи, чи стрінуться ще в житті, чи дочекаються здійснення ідеї, за яку посвячували своє життя.

Останній залишився Марко. Коли збирався відходити, Петро звернувся до нього:

— Залишися в нас на вечерю. Побудемо ще трохи разом.

Марко погодився. Перейшли в їдальню і там Петро познайомив Марка з родичами.

— Почекаємо на Ірину.

— Ні, — відповів батько, — вона прийде нині пізніше.

Сім'я Петра, це були емігранти з часу визвольних змагань. До того часу вони проживали в Києві.

Нагло Марко звернувся до Петрового батька.

— Хотів би я з вами поговорити кілька хвилин, — сказав спокійно, — у двійку.

— Прошу дуже, до вечері ще час.

У вітальні Марко сів проти Петрового батька і сказав:

— Петра знаю вже майже рік. А з вами, пане інспекторе, не мав ще нагоди поговорити.

— Мій син частенько розповідав мені про вас. І мушу сказати, маєте в ньому щирою друга.

Роман випив склянку содової води. Мав спрагу. Цілу ніч ішов манівцями і аж над раном добився до Львова. Сиділи в конспіративній домівці при Курковій вулиці і радили.

— В історії ніколи не діє розум. Треба все обдумувати, згідно з найкращими намірами, і рішитися. Решта лежить у руках Всевишнього. Безрадною стає людина перед новою дійсністю. Час отже і нам готувитися і вбирати в себе нові поняття і нову доцільність.

Марко цілком погоджувався з Романом. Він сам найкраще знав, як мало логічним є струм людського існування, або краще, його логіка є іншого рівня, якого досі ще не збагнула людина двадцятого віку.

Усім було ясно, що надходить час розрахунків між народами. Одне тільки могло непокоїти уми, а саме, чи в висліді прийде визволення.

Вони, що зібралися в цілій домівці, були свідомі цього, що дотеперішня чинність, хоч яка небезпечна і жертвенна, була дрібною в порівнянні з майбутніми днями. В цих останніх тривожних місяцях, вони відчували тягар прийдешніх завдань, але з тим їхні лица променіли гордістю: вони раділи перспективою дальших ще могутніших змагань.

Тільки Роман спокійно, як завжди, давав накази. Говорив тихим рішучим голосом і Марко з подивом глядів на цього юнака, з червонавими відтінями в ясному волоссі, що їх мережило соняшне проміння, на шляхетні риси лица, на його тонкі нервові пальці.

З другої кімнати почувся сміх і дзенькіт тарелів.

Вони говорили далі про війну. Марко аж ніяк не уявляв собі її перебігу і висліду. Не мав у цій справі ясного погляду. Знав тільки, що діяти треба без уваги на дійсність, і на прогнози майбутнього, закритого зичливою природою перед людиною.

Зібрані радили, падали слова нервозні і слова спокійні, але усіх огорнула нетерпеливість близьких переживань. Хтось рідний кермував акцією. Край засипали листівки, в яких говорилося про визволення, про недалекий розвал займанців, про зміни в будові світу, про упадок царства тьми на сході. При пультах викладових заль молодь оплескувала гострі слова Дмитра, що роками гартував душі юнацтва і дав їм пізнання неугнutoї волі і твердого чину. В інших залах худий, ясноволосий провідник фронтовиків закликав бути обережними і остерігав очайдухів перед фантомами і поезією в житті і кидав клич: єдність і зброя.

— Хто йде добровільно на Підгір'я?

Марко завважив, що після цього гострого запиту настала тиша і тільки з дальших кімнат чути було шепіт господарів, які не хотіли перешкоджати нарадам. Аж тепер зрозумів велич тих людей і тих постатей історичного часу. Вони вміли рішати в непевному, і ця непевність не тривожила їхніх замірів. Те саме враження відбирав Марко в різних часах свого життя. Були тоді інші засоби й інші ситуації, але зав-

— Отож, — говорив далі Марко, наче б не чув слів інспектора, — я, знаючи ваше прізвище, повинен був зайти до вас скоріше. Але може це і не така пильна справа.

— Прошу! — чемно відповів інспектор.

— Як вам це сказати. Я не живу тут під моїм справжнім прізвищем. Уже давно.

Інспектор кивнув головою. Він завважив, що в очах Марка появилoся якесь дивне світло, ні то глибоке благання ні то непевність, чи боязнь.

— Я, — Марко!

Стало тихо. В цій несамовитій тиші Марко почув, як хтось пройшов вулицею, і знову хтось гукнув на собачку. Інспектор не ворухнувся навіть. Підніс тільки очі й пильно глянув на Марка.

— Марко! — сказав ще раз з якоюсь впертістю людини, яку переслідує дивачна і страшна думка. Його огорнув жах на саму думку, що інспектор нічого не знає. Силою цілої своєї волі старався бути спокійним. Чув удари власного серця і в думках повторив собі: тільки не заломитися, не впасти! Так дуже боявся остатися самотнім, втратити зв'язок з родом побратима, залишитися безпомічно у страшній життєвій самотності.

— Це добре, що ви прийшли, це добре! — почув нагло голос інспектора. — Ви пережили багато. Бог вирізьбив вам на лиці ваше горе і вашу долю.

Марко почув на своїм плечу приятну руку ін-

спектора. Хотів кричати з радості, зірватися, відкрити вікно і проголосити цілому світові про своє щастя. Але він тільки сказав:

— Це велике щастя для мене, що ви собі пригадали . . .

Інспектор сильніше пригорнув до себе Марка. Він бачив внутрішню боротьбу цієї дивної людини і не словами, а дружнім утиском виявив своє співчуття.

— Вибачте — промовив Марко — але мої закони життя не ті, що в других людей. Те, що переживають інші, мене часто не зворушує і те, що сприймає моя душа, часто не цікавить нікого. Живу, як мушу жити.

— Нема різниці — відповів інспектор — кожна людина має свої особливі переживання, чужі іншим, а то й навіть цілком незрозумілі.

Інспектор перебрав провід розмови. Говорив на різні теми, Маркового життя не торкав, аж Марко успокоївся і прийшов до духової рівноваги. Був вдячний інспекторові за стільки такту й уваги до його недавніх хвилювань.

У покоях хтось відкрив двері, почувлися голоси і враз перед Марком стала дівчина.

— Ах вибачте, я не знала тату, що в тебе гості.

— Ірино — сказав інспектор — познайомся з Марком. — О, це моя доня.

Ірина витягнула руку до Марка. Стояла в дверях, світло лампи падало на її волосся. Темні вії кидали тінь на очі й на рожеве личко.

Марко несподівано для себе змішався, не пізнавав себе самого. Стояли, зачудовані собою, здивовані несподіванкою стрічі і почуванням, що затривожили їхні серця.

Інспектор цікаво глядів на них.

— Марко — промовив до Ірини — друг Петруся.

Врешті Марко опам'ятався, сіли біля великого вазону з квітами.

— Я вас наче б знав уже — сказав і вмовк. Глядів на неї зачудований своїм хвилюванням і своїм голосом, який видавався йому чужим і непевним. Ірина дивилася на нього великими темними очима. Вона була видимо наполохана.

І враз він пізнав її.

Біля себе почув голос інспектора. Підвівся і похитнувся, коли ішли до столу.

Темою розмов була очевидно війна. Інспектор розповідав широко про революцію і роки визвольних воєн. Світ входив в історичне буття наново.

— Ці знімки треба вклеїти в альбом.

Марко чув голос інспектора, але сам сидів не-причасний до усього, що діялося довкола нього. В руках тримав фотографії якихсь вояків в одностроях, отаманів революційних років, з виголеними чубами і кривими шабляками в руках. Він подавав їх далі. А йому передавали знову інші, де були десятки вояків, чоти і сотні, маленькі головки з скорострілом на землі, усі однакові в рівних рядах, всі узброєні.

— Ось — перед фотокартою появився палець інспектора — це я. Пізнаєте? Двадцять один років тому. Молодець що?

Марко всміхнувся, придивляючися фотографії:

— Де це було?

Хтось питався, інспектор відповідав докладно і з гордим захопленням у голосі. Марко говорив мало. Раз глянув коротко на Ірину. Завважив темні волоски на горішній губі. Як у Катерини — подумав і заляг у ще глибшу мовчанку.

Ірина, Ірина, повторяв у думках і це було все, що він знав у цій хвилині. Сидів, наче б чекав на якесь чудо.

Коли прийшов час прощатися, Ірина подала йому руку.

— До побачення.

Вона поглянула на нього ще раз і сказала:

— Ви не знаєте такої околиці — соснові ліси, і жовті хвилясті піски? Я часто бачу їх у сні. Літо, запах живиці . . . , не знаєте такої околиці?

Вона підступила ближче до нього.

— Я вас там бачила. У сні. Завжди в цій самій околиці.

Вона нагло спустила вії, засоромлена своєю тайною.

— Ні — відповів Марко — ніколи не бачив такої околиці.

— До завтра пане Марку — почув біля себе голос інспектора. — Заходьте завтра, поговоримо спокійно.

Він відпровадив Марка аж до брами. По дорозі сказав:

— Про вас оповідала мені моя мати. Вона і досі вас згадує.

Марко пристанув.

— Як то? Знає мене? І про... мене?

— Ні — відповів інспектор — про це не знає. Але ви дружили з нею за молодих літ. Анка.

— Ах Анка! — скрикнув Марко — пам'ятає мене?

— Дуже добре пам'ятає. Часто згадує: Хто знає, що з ним сталося. Він належав до людей, яких гонить доля по світу. Такі ніде не загриють місця.

Марко пристанув.

— Ми багато стрічалися, багато розмовляли. Дуже цікава жінка і це ваша мати інспекторе! Так тоді я пам'ятаю і вас. В неї був хлопчик трирічний менш більш, якщо не помиляюся.

— Це я — засміявся інспектор — тільки вас я очевидно собі не пригадую.

На дворі йшов дощ. Марко підніс комір плаща і пішов поволі вулицею. Враз здалося йому, що хтось кликнув за ним. Пристанув — було тихо. Тоді пішов долів до міста. Чути було тільки гомін його самітних кроків і пошуми життя недалеких головних вулиць.

VIII. РОЗДІЛ

Марко сидів у м'якому фотелі з темно червоного плющу і приглядався кожній подробиці кімнати. Високі вузькі вікна, заслонені до половини важкими завісами, не пропускали багато світла. Дубовий, темний стіл, фотелі, біля вікна плетений з бамбусу столик на квіти, в ньому лаптий рододендрон — кімната з-перед п'ятдесяти років. Бував він тут не раз, тоді це мешкання робило на нього враження елегантного оточення і гарного смаку.

Сьогодні з кожної закутини віяло стариною і він, порівнюючи модерні ясні мешкання з простими лініями обстановки, мусів віддати першеступові часу. А все ж оця кімната пригадувала йому часи кінця століття, львівські тогочасні каварні з газовими лампами і тодішніх людей, повну горіння Анку, молоду і життєрадісну дружину лікаря.

В кімнаті проти нього висів на великій темній стіні її портрет. Чарівна лінія шиї і рамен контрастувала свіжістю краски з темним тлом. Хиמרний усміх і жагучі чорні очі, нагадали йому давні часи: це була Анка, така, якою її знав.

Портрет мав важкі золоті рами. Побіч висіли два краєвиди молодого Труша, а на другій стіні

фота якихсь чоловіків. Марко їх не знав. Біля нього, за склом стояли дві збірні знімки.

Він підійшов ближче. Це були пам'ятки з прогулянки. Ціле товариство стояло на борті малого корабля.

Глянув знову на портрет Анки і на підпис.

— Так і знав — промовив до себе — Монастирський.

Він відійшов від образу на кілька кроків і дивився на нього критичним, майже професійним зором. Був так заглиблений у думках, що не почув тихих, повільних кроків, що прошелестіли поза ним. Кроки вмовкли, стало тихо, тільки десь з дальшої кімнати доходив ляскіт канарка.

— Добридень! — почув Марко — і рвучко оглянувся. Біля нього стояла бабуня, ціла в чорному, з сивим глядко причесаним волоссям. Вона спиралася на чорній паличці.

— Я прийшов відвідати вас — спокійно сказав Марко. Старався не виявити наверх свого глибокого зворушення.

Так, це була Анка.

„Яка сила часу!” — думав, приглядаючися бабуні.

Анка звернула на нього очі. Марко завважив, що вони мали такий самий скритий вогонь, як колись. Тільки лице стало бліде й худерляве, повне зморщин і якесь дивно маленьке.

Сиділи одно проти другого, Марко усміхався до Анки, не кажучи хто він, а вона гляділа на нього пильно, наче на когось, що давно згубився, а тепер несподівано прийшов.

— Пізнаєте мене добродійко? — спитав Марко.

Бабуня тримала руку на коліні і ця рука помітно дрижала.

— Ти син Марка? — спитала — хто б це сподівався! Живе тато?

Марко не відповів. Глядів на зміну в обличчі бабуні, бачив, як її зір помандрував кудись у темні кімнати. Вона глянула на свій портрет, що на стіні, і врешті ввійшла замріяно-радісно в далекий світ споминів. Почала говорити про свої стрічі про молоді літа і про те, що Марко був гарним юнаком, коли з-за кордону приїхав у це місто.

— Не те-що ти — глянула на нього — він був красунь на ціле місто. Вечорами ми ходили до Стрийського парку. Наша дружба не тривала довго. Одного разу сказав, що мусить виїхати. Опісля я дістала від нього поздоровлення з Перу. І на цьому скінчилося. Ніколи більше не чула про нього.

— Він найкращий спомин мого життя! — додала по хвилині.

Бабуня Анка попала в мовчанку. Марко не міг промовити ні слова. Дивна подібність цілих генерацій цього роду — думав.

Бабуню змучила несподівана зміна в її спокійному житті. Її очі поволі закрилися, вона схилила легко голову набік. Бабуня заснула. На устах в неї залишився ніжний, щасливий усміх. Свій спомин вона забрала з собою у царство снів.

Марко поклав на руці Анки тихий поцілунок і навшпиньки вийшов з кімнати.

Вулицею думав про те, що від часу першої стрічі з Анкою, переживав буревії і роки спокою, а історичний вихор переставляв кордони і міняв людські душі: одних кинув в забуття, іншим дав багаті скарби. Чим далі в минуле, тим частіше перемішувалися в його пам'яті люди живі і ті, яких уже не стало. Зате яскравіше видніла перед ним суть людського існування.

*
*   *
*

Сиділи в каварні. Марко не піддержував розмови, стріча з Анкою пригадала йому його особисту трагедію. Мовчав про те. Хто ж із живих зрозуміє його переживання? Усміхнувся тільки, це була його звичайна маска.

Інспектор допив каву, закурив папіроску і вдоволено глянув на Марка.

— Коли я був малим хлопчиком, приїхав до нас дядько з далеких сторін. Батько мій сидів з ним часто в двійку, пам'ятаю це добре. Вони обговорювали якусь переважну справу, бо їхні обличчя були поважні й задумані. Годинами проходили так у двоїх по саду. Одного разу дядько Марко покликав мене в свою кімнату і дав мені дарунок з далеких заморських країн: великий кокосовий горіх і зуб слона. Я був тоді найщасливішим з усіх дітей. Коли я розгля-

дав ті скарби, мені ввижалися далекі острови серед гранатового моря, а там пальмові дерева, гущі і дивні невидані тварини. Дядько Марко мав чорну бороду. Таким його пам'ятаю.

Кельнер приніс склянки з холодною водою. При сусідніх столиках цокотіли дівчата і з'їдали морозиво, закусуючи його довгими прутиками крихких вафель. Усі знали себе тут з бачення або й особисто, гості були постійними бувальцями цієї найкращої каварні міста. Інспектор мав теж немало знайомих на залі.

— Опісля, коли я покінчив мої студії, батько розповів мені про вас. Признаюся, вибачайте, я в цю історію не вірив.

— Звичайно, — відповів Марко, — коли я деколи просто з чванькуватости, або й так собі без глибшої причини розповідав декому про себе, мені не вірили. Уважали мене брехуном, в найкращому разі фантастом. Що ж, люди не сприймають незвичайного, і якби не Стороженко, мою історію давно призабули б.

Глянув у вікно. Вулицею поволі проходили люди. Це було місце відпочинку, прогулянок і голосних, веселих розмов.

— Останньо — говорив Марко — я признався Будзиновському. Зійшлася Молода Муза. Це було мабуть дев'ятсот десятого, а може і давніше, це не важно. Отже при нагоді я розповів дещо про себе. А Будзинський, цей, що за одну ніч міг написати історичне оповідання, відповів легковажно: Ви масте неабияку фантазію!

А пішло з цього, що я почав справляти деякі історичні картини в його оповіданні.

— Гм! І сьогодні вам ніхто не повірить. А все ж, ось мій друг, доктор Григорій. Дуже добрий лікар. Спитаємо?

Марко байдуже скинув плечем.

— Можна спробувати.

Доктор Григорій присівся до їхнього столика. Обережно переніс свою чарку коньяку і заку- рив цигаро з золотою обвідкою.

— Є питання — почав інспектор — яке тебе зацікавить.

Він помовчав, затагнувшись димом цигарки, і відхилився на спинку крісла.

— Є питання — заговорив по хвилині — чи можна вірити в те, беручи під увагу найновіші здобутки науки, щоб людина могла бути завжди молодою?

Лікар надпив коньяк і підзорливо глянув на інспектора.

— Ти що, закохався на старість?

— Я питаюся цілком поважно.

— Залиши жарти. Нині інші питання стоять перед нами.

— Йдеться про мене — рішучим голосом сказав Марко — такий випадок маєте перед собою в оригінальному виданні.

— Який випадок?

— Людину завжди молодю.

Лікар навіть не глянув на Марка. Він запалив погасле цигаро і поцікавився кількома молодими дівчатами, що саме ввійшли до каварні.

— Як би це була правда, то ви молодий чоловіче не сиділи б тут з нами старими, наче єгипетський вельможа на старинному фреску, а поцікавилися б цими жінками. Просто чудо природи.

— Я говорю поважно докторе — нетерпеливо перебив Марко. Настала мовчанка. Марко переглянувся з інспектором, йому стало жалко, що взагалі починав цю розмову.

— А, як так — промовив лікар — то вас слід поставити під охорону, як оригінальний пам'ятник старовини.

— Говорю серйозно — лихим голосом сказав Марко. Його охопила досада на себе й на лікаря за його жарти.

— Бачите — говорив лікар з веселими блисками в очах — ви живете ще за коротко. Ви пане, молодий. Ось такий Фавст повернувшись в молодість, жив гучно і весело, начав на усю мудрість і назвав її отрутою життя. А ви ще не успіли пізнати справжньої ціни життя, саме цієї, що її зрозумів Фавст. Ви все ще поважний, і на диво на свій вік маєте замудре лице. Це з моєї точки погляду ніякий комплімент.

Лікар глянув на Марка. Дивилися один одному довгу хвилину в очі. Лікареві здалося, що Марко шукає його серця, його щирости. Так говорили очі. Але лице Маркове залишилося наче з каменя. Посіріло і вирізьбилося твердими рисами, що їх дарує людині звичайно важке горе.

Лікар призадумався. Він струснув попел цигара в попельничку.

— Розкажіть! — сказав коротко.

Інспектор замовив три чарки. Десь здалеку дзвонив трамвай. Попри вікна клапали асфальтом кінські копита і тихо проїжджали на гумових колесах львівські фіякри. Згодом пройшов вулицею відділ війська. Вояки, у зелених шапках з бляшаними орлами йшли мовчки і понуро. В каварні замовкло. З вулиці понісся гістичний оклик і замовк. Патріотична фраза будня загубилася в маршовому ритмі вояцьких чобіт.

— Війна! — сказав лікар — розповідайте!

— Бачу їх, предків, що з ними жив я колись. Вони — тіні: Я один залишився наче зумисне посланий у земне життя, на велику невідому мандрівку.

Марко розповів. Говорив без порядку, тихим голосом, і сам не був свідомий цього, чи розповів усе, як належало.

— Жарт долі! Трагічний жарт! — закінчив з гірким усміхом.

— Згідно з найновішим станом медицини можна нині сказати, що такий випадок можливий — промовив лікар, задумано дивлячись у канделябр залі.

— Упадок з коня міг спричинити забурення на дні третьої мозгової комори і підмозгової залози. Так, — з тим міг наступити деякий вплив на середмозгову пінеяльну залозу. У висліді, — при відповідних умовах, це все могло спричинити опізнення підставової переміни речовин. Або інакше, такий незвичайно мало правдоподібний збіг умов...

Лікар не скінчив. До каварні увійшов старшина. Він підійшов до столика, при якому сиділи військові і сказав:

— Мобілізація, панове!

В каварні зчинився рух. Говорити далі стало неможливо. Лікар глянув на годинник.

— Мушу їхати до Тернополя. Колись іншим разом доповім.

Люди заметушилися. Одні з поспіхом виходили з каварні, інші вбігали, шукаючи когось, телефон був без перерви зайнятий. Вулицею бігла якась жінка. Затрубіло авто, і всі занепокоєно гляділи туди з острахом. Маса народу виповнилася вулиці. Чорне велике авто з малими загратованими віконцями з трудом пробивало собі дорогу. Везли арештованих.

Це конала влада, що існувала на цій землі без морального права. Чужі люди чужою мовою пояснювали історію і красу не їхньої батьківщини. А там на сході вбивали ще душу, змушували її виявляти себе такою як їхня: грубою і дикою. Марко знав, що перед ним стоять тепер воєнні дні, і безжалісна темінь майбутнього.

Вулицями загуляв вітер. Місто дихнуло вільніше, це місто непокірне і завжди вірне. Львів дрижав під подихами майбутнього, історія клала на нього знову свою тасмну долоню.

Марка почав нагло мучити спомин про когось, що колись існував, про когось хто в подібній ситуації стояв близько нього. Він не міг собі нічого пригадати. Вийшов з каварні на вулицю.

*
* * *

Другого дня Марко проходив біля головної залізничної станції. Юрба людей висипалася з темної брами на площу. Це були поворотці з гірських курортів: тепер бігали серед розкиданих валізок, викрикували до шоферів, забігали дорогу фіякрам. Нервові замішання вплинуло на спокійних досі голубів, що почали кружляти громадами над будинком.

„Semper fidelis”* — прочитав Марко виритий на фронтоні напис, символ цього міста, з яким він зрісся і за короткий час став його органічною частиною.

— Дозвольте особисту виказку! — сказав нагло чоловік, що від якогось часу отінював Марка. Сказав чужою мовою і при цьому відхилив вигортку сурдута.

Було отже підозріло стояти на одному місці і приглядатися вуличному рухові. Агент оглянув виказку і відійшов. Марко затужив — нараз за своїм товариством. Мав ще доволі часу, пішов отже пішки.

Петро втиснув його в кімнату.

— Ми думали, що тебе теж взяли!

Настрій був непевний. З уваги на союз двох тоталістичних систем зайшла конечність змінити плян. Чекали нових наказів з години на годину. Було вже цілком певне, що край захоплять большевики. Мінімальна програма, роз-

зброїти польські відділи і взяти їхню зброю, могла ще мати успіх.

Положення було трудне ще й тому, що багато членів Організації попало до концентраційного табору або до в'язниць. Прийшли теж вістки про розстріли без суду. Першим загинув так Василь під мурами львівської цитаделі. З'вязок з краєм перервався, а в місті велися тільки потайні розмови з організацією бувших військових та кількома чільними політиками.

Зібралися, як звичайно, у Петра.

— З години на годину все діаметрально міняється — сказав один з приявних темним терпким голосом. В нього була велика голова, що дивно звисала того вечора на тонкій шиї.

Марко глянув на нього і всміхнувся:

— Нас, Осипе, називає дехто лицарями абсурду.

Цей підвів голову:

— Як би вони знали, що діється в нас самих, може назвали б нас лицарями веселого песимізму. Або навпаки, як хочете.

Це була молодь, яка шукала величного храму історії. Марко подумав, що середньовічні Божі дома постали тільки тому, що архітекторам ясніла перед очима візія вічного Єрусалиму. Не як дійсности, а як символу.

Було їх п'ятеро. Мовчали, розмова не клеїлася. Тільки один з них кинув, наче знехоття:

* Завжди вірний.

— Прийшов час великої проби. Ми на початку історичних днів, в яких валиться старий лад...

Хтось крутнув радіо. Почувся чужий зрівноважений голос:

— Увага, увага, надходить: 15, 75, 24.

— Панове. Не варто нам вести таких розмов. На такі речі нині не час. Нам слід створити атмосферу сили і чину. Філософічні, чи як їх звати, розмови не наше діло.

Забреньчав дзвінок. Прийшов той, кого ждали. Він передав нові накази. Двох з приявних має виїхати в край. Марко покищо залишається у Львові. Довідалися теж прізвища ув'язнених. На щастя поліція користувалася списками з-перед багатьох літ, які лежали в сейфах, в закритих копертах з написами: „відкрити тільки в випадку особливого наказу”. Наказ прийшов, але списані люди давно вже закинули підпільну роботу. Вони стали поважними батьками родин, послали до сойму і давно втратили захоплення революційними чинами. Їх місця зайняло нове покоління. Між ув'язненими було немало й таких, що взагалі розсіялися по цілому краю. Інші взагалі не мали ніякого відношення до політичного життя. Але, згідно з наказом, їх вишукували, витягали ночами з ліжок, забирали з крамниць. Цей хаос використала негайно Організація. Вона скоро достосувалася до подій, обережність і економія людських сил, стала кличем дня.

— Зайво не сходитися! Зв'язки зменшити до кінечних! Наступна стріча за три дні!

Марко залишився у Петра. В другій кімнаті стрінув Ірину. Їй здавалося, що він повинен був давно вже прийти до неї.

Вона сказала:

— Ви бачили, що діється в місті?

Ірина зразу відчула, що ці слова вийшли неприродно, вона не те хотіла сказати.

Марко глядів на Ірину, що поралася тепер в кімнаті. Її рухи полонювали його: це вияв молодого життя, потреба любови і краси.

Катерина. Ірина. Справжня любов не знає ні часу, ні простору.

— Я трохи боюся війни. Того, що прийде.

Марко спитав:

— Ірино, сумніваєшся в мене?

Вона глянула на нього. Стояв перед нею молодий, сповнений почуваннями, з розумними очима і твердими рисами досвідченої людини. Вона захотіла враз бути близько нього, не могла уявити собі, що він може відійти від неї. Її огорнув дивний неспокій.

Стало тихо. Марко підійшов до неї.

— Ірино!

Його огорнуло бажання пригорнути її до себе, глядіти в її темні, кохані очі.

Ірина стояла біля нього і йому здалося, що вона м'яко схилилася до нього. Бачив її примкнуті вії, розхилені повні уста. Вона кохала його. Маркові враз стало байдуже все те, що з ним було досі, і що станеться завтра.

Він стрепенувся від тихих звуків мелодії. Ірина грала на фортепіані. Чув на вустах розкіш поцілунку й тендітні слова найтайнішого визнання. Щастя любови огорнуло його і поклало тінь мрійливості й туги. Любов! Колись тільки сміявся з іронією, сьогодні вона стала змістом його життя.

Марко встав і підійшов до Ірини. Її пальці спочили нерухомо на клявішах.

— Мені здається — сказала — що мушу йти крізь життя з тобою. Іноді я певна, що знаю тебе дуже, дуже давно, що ми вже стрічалися десь у світі.

Ці слова стрепенули Марком.. Глибокі тіні смутку вкрили його лице. Важкі спогади й почуття вини сплили на нього й насіли на його думки. Перед ним пробігло його життя, таке безкорисне колись і зайве. Давніше він корився своїм примхам і особистим бажанням. Тепер відчув, що ним володіє інша сила. Почув себе з'єднаним з подіями і друзями в один величній організм і це почування охопило його істоту хвилиною безмежного щастя.

Хвилину здавалося йому, що Ірині слід сказати все про його особисте життя, але ця думка зжахнула його. Пригадав випадок у лісі та свою незавидну долю і проста людяність вимагала від нього визнати Ірині тайну свого життя.

Не мав до цього сили. Вибіг на вулицю, не прощаючися з ніким. Ішов і думав, чому саме любов вимагає таких жертв. Важко вибирати

поміж особистим щастям і обов'язком супроти інших, важко в час війни любити, і сприймати любов.

Була осінь, пора глибоких переживань. Може тому, думав Марко, охопив його такий сумовитий настрій. Тільки весна насуває на людину легку, тендітну мрійливість.

Було цілком темно, в ні одному вікні не світилося. Тільки де-не-де просочувалося кволе світло лямп крізь щілини заліплених чорним папером вікон. Місто було затемнене, забезпечене перед налетами бомбовиків.

Йому пригадалися гуцульські новобранці з-перед пів століття. Саме проходив біля закритої каварні. Йому стало дивно, що це те саме місто поета-доктора, місто соняшного спокою і духових вершин. Тепер стало важко в ньому, може не для всіх, може тільки для нього. Він ще не звик до темноти і звільна та обережно просувався попід мури непривітних вулиць.

Другого дня прийшли нові накази. Ще цього вечора Марко виїхав нелегальним шляхом за кордон.

ІХ. РОЗДІЛ

Поїзд рушив на схід, туди, де була війна. Марко сидів у дверях вантажного вагону. Спустив ноги назовні і дивився на краєвид, що пробігав ланами піль, селами, що дрімали в літній зрілості садів, і річками, береги яких обросли верболозом. Люди розглядали проти сонця поїзд і вітали вояків. Дідок у полотнянці сперся на ціпок і водив очима по вагонах.

Марко пригадав слова з останнього листа Ірини:

„Коли ти пішов, здавалося мені, життя відходить від мене!”

Рік тому вони прощалися.

— Бережи себе! — сказала крізь сльози.

Ніби на війні можна берегтися, ніби це врятує людину. Вони всміхалися одно до одного, як усміхаються люди з непевним завтра.

Він сказав прощаючись: приїду в відпустку. Але не приїхав. Не було коли. Після року поїзд промайнув повз Львів, уночі.

Тепер сидів на долівці вагону і слухав спів хлопців. Раптом пригадав собі, як одного разу, перед війною, сидів біля вікна в каварні.

Студент політехніки торкнув його рукою:

— Вона гарна глянь!

Академічною вулицею йшла Ірина з тенісовою ракеткою, вся в білому. Волосся відтіняло хвилястими лініями зарожевіло личко. Йшла легко, трохи ліниво, мабуть втомлена грою на площі Карпатського Лещетарського Клубу.

— Це Ірина — сказав студент.

Марко не відповів нічого, але серце забилося жвавіше, з почуттям гордості за Ірину і певності себе. За хвилину він вийшов з каварні.

Поїзд затримався в Красному. Вояки виладували поспішно своє вояцьке майно і ставали чотами друг біля друга. Перед ними, в сірій ранковій мряці бовваніли рештки стін залізничного будинку. Вікна були без рям і крізь них прозирало сіре небо. Побіч лежали перевернені і повалені вагони. Стирчав догори обсмалений вогнем чотироцілковий летунський скоростріл.

— Спалений — сказав хтось біля Марка, — тут брате мусіла бути могила!

Рушили скоро, оминаючи глибокі ями від бомб на дорозі, і довгими рядами ввійшли в місто. Воно було порожнє. В одному подвір'ї, біля хати, Марко завважив тачку й лопату. Военний буревій захопив когось при роботі. Тепер не було довкола жодної людини.

Перед церквою, на майдані, стояло кілька возів без коней. Кам'яний брук був пошматований бомбами. Церква темніла розритим нутром, зхід до неї засипало каміння розваленої стіни. Зліва на стіні, висіли великі образи святих, що по-божно склали руки, і нерухомо дивилися в відкриті захмарене небо.

Петро скинув шолом і рукавом витер мокре чоло.

— Якщо переможе Москва, слід загине за храмами, — сказав товариш.

— А я тобі кажу — відповів Марко — історія багата на дивні речі вищого логічного порядку. Античний Рим переслідував перших християн, а все ж таки старовинні церкви Риму побудовано з каменя-руїн цієї імперії.

На довшу розмову не стало часу. Протяжний свист зібрав сотню. Марко встиг ще зірвати яблуко з дерева, що було тепер нічим. Рушили далі в поле.

Маршували. Побіч них промчало авто: за ним слалася смуга дорожнього пилу, що поволі хилилась у бік і лягала на поле та на хати недалеко села. На замаскованому моторі сидів вояк. Він пильно стежив небо. Десь далеко торохкотів у повітрі ворожий літак.

*
*   *
*

Сонце стояло високо на небі, військо здіймало ногами куряву, і лиця були чорні від землі й поту. Понад лісами танули темні дими. З бічних перелісків виїхав відділ війська.

— Артилерія! — Сказав Івась, що йшов побіч Марка.

Одна гармата загрузла в піску. Коні стали. Вояк з жовтим левицом спокійно чекав, зухвало пересунувши шапку на вухо.

— Рушай! — Гукнув хтось з піхотинців.

— Артилерист навіть не глянув туди, звідки йшов вигук. Коні мусять відпочити. Він зіскочив з гармати.

— Вйо! — Сказав по хвилині.

Він пхав гармату і його грубі чоботи глибоко вгрузали в пісок.

— Дивись! — Засміявся піхотинець — Йому здається, що він оре.

— Оре, друже, оре, долю оре свою і нашу!

Маркові пригадався знайомий. Це було перед роком.

— Ідеш до Дивізії?

Знайомий здвигнув плечем.

— Тепер? Маю крамницю. Думаєш, військом усе здобудеш?

Крикнув злісно Маркові навздогін:

— Економія! Господарство!

Цей знайомий ніколи не цікавився економічними справами. Його устами говорила жадоба і страх малої людини.

Марко прямував своєю дорогою, гордий з того, що в цьому історичному змагу він віднайшов суть свого існування — жити для інших. Історичні події — думав — це дійсні, реальні факти тільки у спогадах вони дістають інші форми і майбутнє бачить їх в іншій перспективі. Але їхня суть і вплив на перебіг років — є все ті самі, незмінні.

Коли Марко роздумував про свою вітчизну, бачив що тут квітло неурашимо життя, що люди жили не сьогоднішнім днем, а днями,

яких ще не було. Крізь свої будні проходили з погордою. Війна захопила край чотирма своїми їздцями і в нікого не було співчуття до жорстокої долі народу. Довкруги нього існували люди з глибокими борознами на лиці, наче моряки, яких раз-у-раз шарпають солоні вітри.

Марко ніс важкий наплечник, зброю і набой з якоюсь дитинною радістю. Він пережив цю війну в дії, а не в атмосфері тривоги за своє життя. Глянув поза себе. Ішло військо, одна велика спільнота, що перед нею зникає непевність, безнадія і страх.

Пізніше був відпочинок. Вояки мили ноги в плиткому струмку, що пробирався спокійно серед вологкої сочистої зелені берегів. Густі вербози обросли його низькі береги. Коли Марко відсвіжений і сильний ішов у село, побачив молододу циганку, що з поля йшла в його сторону. Довга спідниця колихалася за кожним кроком і Марко з приємністю глядів на своерідні, ритмічні руки її тіла. Це була струнка, смуглява дівчина.

— Поворожити хлопче? — спитала його, відслонюючи в усміху білі, здорові зуби.

Марко ввічливо усміхнувся і простяг до неї руку. Його долоню торкнули вузькі тендітні пальці циганки.

— Дивне твоє життя — почала дівчина, приглядаючися уважно лініям руки. І враз її очі стали великі, вона з жахом глянула на Марка і відступила від нього.

— Що сталося циганочко? — спитав її.

Дівчина не відповіла. Якийсь незрозумілий звук переляку вирвався їй з уст і вона почала втікати.

Марко зареготався. З-під сусідньої клуні споглядали вояки на чудну картину. Дівчина зникла вже в селі між хатами.

Вночі Марко не міг заснути. Глядів крізь вікно в простір. На обрії рожевіло небо, іноді спалахуючи червоними світлами. Це горіло якесь далеке село. Великий спокій царив довкола. Марко вийшов, настав час його вартування. Ходив спокійно вулицею із зброєю, перевішеною через рамя. Вояки спали міцно, розкинувши руки, згорнувши долоні, тверді від трудів, молоді, юнацькі долоні. Марко сів біля клуні і спостерігав, як вони спали. В підкованих чоботях і в одностроях. Фронтове поготівля.

В повітрі поплив запах юхтової шкіри. Десь у темряві зафурчало авто і вузенький сніп світла осяяв дахи і корони дерев. Авто завернуло наліво. До штабу — подумав Марко.

*
* * *

Цього ранку Марко одягнув охоронну блюзу в бронзові і жовті плями. Сидів у придорожному рові, в сталевому шоломі, сидів біля вояків своєї сотні і глядів туди, звідкіля тягли горизонтом темні дими, що рожевіли час-до-часу відблиска-

ми вогню. Пестливо поклав на коліна свій автомат. Сидів вигідно, наче в фотелі і чомусь пригадався йому вечорниці, на яких залюбки приглядався танцям: тоді теж шукав вигідного місця. Дивна асоціація думок. Такі парадокси бувають на війні, і людина попадає часто в зайві сентименти.

Взагалі трудно було мати добрий настрій. Положення погане — сказав недавно його сусід й почав поводитися так, наче б прийшла якась дуже святочна хвилина. Марко глипнув на нього. Це був немолодий уже доктор філософії, з нервовим культурним обличчям, ще жвавий і може ще цікавий дівчатам.

— Чого ради Бога так дивишся на мене? — скрикнув нагло.

— Так собі! — відповів Марко — Думаю про нашу долю. Твою і мою.

— Залиши. Боюся чи видержу те, що нас чекає.

— Чому?

— Не знаю. Глянь!

На обрії лискали вогні і далекі вистріли зливались уже в безперервний грукіт. Блиски й заграва розляглися вже більш як на половину небозводу. Тут і там затріскотіли серії важких скорострільів. Спереду, зліва і справа блимали на обрії вогні. Дими заслонили поля і ліс.

— Вчора бої були тільки спереду. Через ніч захопили уже пів світу. Кажуть — шепотів — що большевики перервали фронт.

— Що ж, це війна. Ми не на дансінгу Червоної Каліни.

— Не говори дурниць, це мене хвилює — відповів подразнено Василь і прикусив губи. — Ох, як добре простому хлопцеві. Він не роздумує над питанням життя і смерті, він сприймає світ яким є, що для нього проблеми!

Опісля додав спокійніше:

— Що діється з людиною, коли вона вмирає?

— Ти вибрав добру тему на сьогодні, — нерадо відповів Марко.

Іноді бувало, Марко розмовляв з Василем довго і багато, часто теж сиділи годинами і мовчали. Розглядали крізь вікно вояцької кантини військовій відділи, попивали вино або пиво і мовчали. Тією мовчанкою зрілих людей, що себе добре розуміють і в той час не мають про що говорити. Але де це було? Марко не пам'ятав ні міста, ні будинку, усе те загубилося в його пам'яті.

— Ми стоїмо . . .

Василь чекав довго, що скаже Марко, врешті знеохочено завважив:

— Ти втрачаєш свою інтелектуальну глибину.

— Це правда — погодився Марко. — Десь бачив я картину Леонарда да Вінчі. Пошана Матері Божій. Люди горнутья до Богородиці, потребують ласки, а вояк побіч, стоїть як камінь. Не знає, що діється біля нього, не знає, що і йому потрібна ласка Божа. Так я відчув цю картину.

А все ж нині сумніваюся, чи да Вінчі, ні, чи я добре зрозумів митця. Саме вояк найкраще знає силу храму Божого.

— Я вже думками по той бік — промовив з тихою резигнацією Василь. — Там, де вже нічого не треба. Ні голови, ні знання.

Мовчали. Загроза дихала на обр'ях, наче якийсь мітичний звір. Іноді розливалася широко своєю червінню, часом ішла в стовб темного диму. Рохкотіння фронту могутнїло, вояки непокоїлися безконечним чеканням, вони почали хвилюватися. Зправа сильніше залунали важкі скорострїли. Позаду почала гупати гармата і з журливим свистом викидала гранати понад їхніми головами.

Врешті пішло по рядах:

— Ідемо. У прорив. Марш-марш, вперед!

Наказ був визволенням для вояків. Рушили жваво полями в напрямі фронту.

— Чув? Ми окружені! — сказав Василь із зле захованим неспокоєм.

Маркові теж стало ніяково, але не сказав ні слова. Ішов, як ішли всі, думав те, що думали всі. Кожний з них знав добре, що має робити. Боротися до кінця.

— Ходи!

*
* * *

Ще було темно. Йшли туди, де гримїли вибухи і лискали червоні заграви, де між димами

тремтіли зорі і поважно плив небесами Чумацький Шлях. Над лісами появилася світляна ялинка. Вона зависла на висотах і освітила довкілля зеленуватим яскравим світлом. Вояки знерухомїли. Перед собою бачили докладно хати і городи села, на які наляг безрушно густий дим спаленизни. На тині висїли череп'яні горшки й біліла верета. В шибках вікон відсвітали червоні бойові вогні. Вояки стояли далі чекаючи аж темїнь дозволить їм рушити вперед.

Ялинка згасла і тоді прошибли нічним небом колїрові ракети. Почувся свист. Тонкий і німїчний спочатку, постійно могутнїв і сильнїшав. Вояки прилягли до землі. Страшний вибух потряс повітрям. І знову свист і знову вибух.

Кожний з вояків приляг щїльно до землі, споювався з нею в одну цілість. Вгорі тарахкотїли літаки. Бомби падали тепер кудись далше і Марко глянув з-під шолома вгору.

Вояки збиралися в гурт. Втрат не було. Скорим ходом рушили далї поза село полями й чагарниками в ще один ранок війни.

*
* * *

Сонце зїшло з-поза бойових димів і позолотило бронзові лиця вояків. Полк, вичерпаний нічним маршем, стояв безпосередньо перед вогном. Готові до проривного бою, розглядали незнані поля. З-під шоломів гляділи бистро

юнацькі очі, а лиця за останній час ствердли повагою смерти.

Марка боліли всі м'язи і після тяжкої ночі огорнув його непереможний сон. Власне сон, що був сильніший за ворога; спати, спати! В часі коротких перерв вояки засипляли нагло й опісля довго ще маршували несвідомі того, що довкола них діялося. Ледве крокували попухлими ногами вперед, завжди вперед.

Серед гуку гранат, спалених і зруйнованих садиб людина не розцінювала, дійсність це, чи страшний неймовірний сон, не знала, живе вона чи ні, існує небезпека, чи знову може все те тільки фантоми хворобливих марінь. Привабливість загрози життя, про яку так мріяли колись ідеалісти, втратила тут свій глузд, так само, як слухна в інших умовах девіза про те, що кращою є певне минуле, як непевне майбутнє. Затерлися всі поняття, зникли особисті різниці, залишилася тільки людина, людина в небезпеці.

Незабаром після цього стояли в розгарі бою.

Їхні сили були незначні супроти літаків і танків, що засівали їх безліччю заліза й вогню. З боїв виходили з почуттям гордості, що їхнє життя сильніше модерної техніки. Зорили небо, загірбалися в землю, відбивали наступи і йшли

в пробій. На їхніх лицях поставали перші в цих годинах борозни: різьбили обличчя поволі, поволіше як час, що його переживали. Бувало, що в ранковій млі, в розсіяному першому промінні сонця, виглядали як примари, як тіні живих людей, що плентаються серед горбів і лісів, пробігали мовчки долини і залягали в ровах.

Марко знав тільки своє безпосереднє довкілля й не цікавився тим, що діється сто метрів далі. Там десь відбувалися засадничі події, звідсіля хтось кермував ними й видавав накази, а він зорив за літаками, бистрим зором завважував кожний ворожий рух, завжди готовий відповісти своєю зброєю. По дорозі довідався, що німецькі флянкові війська пропустили ворота на двох шляхах і так попала в оточення його українська дивізія.

Одного дня з-понад лісу появилися в низькому політі ворожі літаки і сипнули бортовим вогнем. Друга хвиля скинула на них сотки розривних бомб. Дими вкрили поле, безперервний гук моторів, і важких вибухів вривався в мізок. Марко припав до землі. Вона дрижала, підносилася вгору чорними стовпами й викидала вгору каміння, кусні дерев і пошматоване вояцьке тіло. Дехто не витримував. Зривався нагло, біг кудись наосліп і падав. Марко мусів зібрати всі сили, щоб лежати тихо й нерухомо.

По якомусь часі Марко підніс обережно голову і глянув в бік. Біля нього лежав Василь, дивився на нього тупим поглядом і кліпав чер-

воними очима. Певне і я так виглядаю, подумав Марко споглядаючи на заросле й чорне від землі обличчя Василя.

Василь побачив Марка і ворухив устами. Щось говорив, а може кричав, але в страшному реві бомбових вибухів, Марко не чув ні слова. Глянув у скляні очі Василя і злякався. Відвернув голову.

Пам'ятав тільки фрагменти цих днів. В бої тяглої свідомості нема. Існують наглі припливи, серед яких людина губить події й постаті, байдужні до всього, що біля неї, але за те гострішим інстинктом сприймає своє існування.

Коли втихло, рушили далі. Не знали мети, відомий був тільки напрям. Поблизьким шляхом погналось авто, повне вояків. Зімняті темні обличчя, сірі заболочені постаті.

Почав дріботіти дощ. Струмочки води спливали по мокрому лиці. Марко скинув шолом, щоб прохолодити розпалену голову. Він ледве пізнав Василя.

— Що робимо?

— Йдемо вперед!

Не мав сили говорити. Глянув тільки на Василя очима, в яких був вогонь, цей вогонь, що завжди.

Побіч них стояли гармати з чорними дулами, зверненими в сторону ворога. Гармати були без замків, гарматні вистріляли весь припас стрілива.

Мертві гармати залишили поза собою. Марко оглянувся. Вояки йшли з затисненими вустами

й очима, прикритими шоломами. Відчув таємну силу, що береже людину в бої. Її не завважимо, коли є спокій. Вона завжди з нами, коли вояка оточує небезпека, вона береже нас, чуває над нашою істотою.

В тих днях відділ наступав, розбивав ворожі з'єднання і просовувався вперед. Ішли з якимсь несамовитим завзяттям. Ледве протяжно засвітіли кулі й почувся тріскіт рушниць і скорострілів, вони вже залягали в полі, відповідали на вогонь ще сильнішим вогнем і кидалися в наступ. Маршували далі, стрічали інші відділи, які долучувалися до них, бачили старшин, які обговорювали положення, роздивлялися шматки штабових карт і всі вони не їли, не спали, відстрілювалися, залягали в бій і наступали.

Очі Марка стали вузькі від звичної бистроти і ціляння рушницею. Радісно прийняв легкий вітрець, що давав прохолоду і свіжість. Коли ж спочивали, дивувався квітам, що ростуть на полях боїв, горобцям, що тут і там ще цвірінькають по кущах і людям, які сновигаються біля спалених хат, стягають усяке добро, якісь недопалені дошки й кусні дерева. Життя йде далі, думає, хтось величній кермує рослиною, що цвіте, мурашкою і людиною.

Його морив сон. Спав твердо, без снів і без особливих приготувань. Засипав, де попало, у рові, на полі, під бур'яном. Іноді згадував Ірину і тоді був щасливий. Десь далеко, наче в іншому світі, є хтось, хто про нього думає і в нього вірить.

Відділ ішов далі, без думки про те, що криється за обрієм. Тільки, коли діставали вогонь, або літаки почали з гуркотом і свистом скидати свій вантаж, вони крилися, інстинктом відчуваючи найбезпечніші заглибини землі. Марко мав привиди. Йому ввижались незнані краєвиди, постаті людей, яких знав колись, якісь будинки, світляні залі з мармуровими стінами. Пів сон, пів ява.

Того дня напроти них спинилась горстка во-яків. Старшина підійшов і спитав:

— Який відділ?

В нього були запалі гарячкові очі.

— Туди шлях зайнятий ворогом. Його сили поважні, змоторизовані. Мусимо пробитися.

Пристанули й обсунулися на землю. Спочивали, як люди, яким усе байдуже. Тільки очі горіли волею дійти до мети. Марко розглядався з кам'яним спокоєм. Перед ним, на тлі темно-зеленої стіни лісу, лежало село. Прозорий потічок перепливав долиною, а далі горбанилися на обрії вузькі селянські нивки. Серед села, з-поміж високих ялиць темніла стара дерев'яна церковця. Це була якась знайома, рідна Маркові колиця.

Стало тихо. Ще тільки повітря нервово дрижало після вибухів і чад пожеж нісся з вітром. Марко насторожився. Така тиша не віщувала нічого доброго.

Лежав біля куща тернини. В глибині, поплутаних колючих галузок, завважив покинуте пташене гніздо. Тут недавно товклися і цоко-

тіли горобці, висиджували молодих, заходилися від безперервного цвірінкання.

Марко принишк. По землі повзла животинка, муравель ніс кусник листка. Є квіти, є мурашки, світ іде своїм ходом. Почув цівку рушниць на лівій руці і підніс легко дуло вгору, щоб пісок не попав туди. Ні в замок, подумав, це рішає про життя.

Лежати з автоматом в руці, ціляти в ворога, наступати, чи це не те саме, що давні шаржі козацької кінноти? Не те саме йти проти танків, що проти збройних у залізо гузарів? Однаковою є людина і однаково б'ється її серце, коли смерть витягає по неї свою костисту правицю.

Марко ще раз глянув у сторону села. І там незабаром почнуть наново жити люди, ніби ніколи не було тут війни.

Він лежав далі, спокій відпружив його нерви, став в'ялий. Чогось чекав, але коли думав про це, завважив, що в суті речі не чекає нічого. До нього долетів збоку знайомий голос. Чув, як говорять, але не слухав. В цю хвилину було йому цілком байдуже, хто і про що говорить. Відпочивав цілим своїм еством.

Нагло завважив, що думає про якусь казку з дитячих років. Нагадав собі тільки порозривані її шматочки. Дивно, що казки розповідають тільки з минулих часів. Нема казок про теперішнє або про майбутнє. Чи були б цікаві такі казки? Мабуть, ні дітям ні дорослим.

Тихий шелест перервав його думки.

— Марко...

Оглянувся. Біля нього лежав Петро і сміявся. Радів як дитина з тієї стрічі.

— Цілий?

— Як бачиш! — відповів Марко і теж усмінувся до нього.

— Чув про Ірину і батьків? — спитав Петро. Його лице нагло споважніло і він не глядів уже Маркові в очі.

— Ні! Що сталося? — в голосі Марка відбивався неспокій.

— Минулого тижня збомбили місто. Мені сказав про це один, що вернувся з відпустки. Він заходив туди. Нікого не застав, усе довкола знищене. Були вістки, що наші виїхали кудись... може...

— Як же це? Треба розвідати, — сказав Марко, і зразу відчув нісенітницю тих слів. Петро відвернув голову.

Щось сталося, щось дуже невідмінне. Ірина. Спочатку жили побіч себе, її ім'я було тільки звуком. Пізналися, і ось сплило на них чудо любови. Здавалося вже, що нічого не бракує до щастя. І нагло така вістка.

Марко надіявся, що все таки Ірина і її батьки заховалися перед смертю, може і справді втіли уже виїхати. Глянув з запитом на Петра. Як він змінився в цих останніх тижнях. Майже не пізнав цього лагідного колись, щирого друга.

До них підповз командир сотні.

— В тебе цільне око, Марку?

Він витер лице рукавом, лице давно не голене,

з рисами старої людини. З-під шолома видніла сивизна його віку.

— Марку. Я сам зробив би це для сотні і для полку, але старий уже. Не втну цього, рахуй — це друга моя війна. Усукуси, революція. Брате, нічого не вдієш, певности в оці не маю.

Вони шепотіли, лежачи побіч себе. Марко пильно слухав пояснень командира, обидва розглядали край лісу і відтинок терену, що лежав перед ними. Опісля командир стиснув руку Маркові і відповз назад до сотні. Марко оглянувся за ним. Бачив його схилену постать, що пробігала ровом в бік, туди, де розташувалися рідкою розстрільною рої сотні.

Петро знову заговорив:

— Передаю з команди напрям. Бачиш залізничний шлях?

Марко на короткий момент підняв голову.

В соняшному світлі виднів зелений насип, що протинав землю та йшов кудись у нескінчене.

— Прокочити оцей насип, а там уже безпечно. Остання ставка. Зрозумів. Тепер не рухайся. Чигають на нас. Один нерозважний рух і пропав.

— Добре, — відповів Марко, — командир пояснив мені все.

— Я повзу далі, — сказав Петро, — тримайся.

Він поволі відсунувся і звернувся в сторону інших стрільців, що лежали на полі.

Марко дивився за Петром і всміхався. Пригадав собі, як пізналися на студентських зборах.

Стиснули собі руки, підсвідомо впевнені, що стануть друзями. Цей елегантний поважний хлопець, повз тепер, з автоматом у руці в сторону срібних берізок, що рівним рядом стояли в проміннях липневого сонця. Він, крім батька і лікаря знав тайну Марка. Коли обидва зголо- силися до дивізії, інспектор і Марко втаємни- чили його в цю незвичайну історію.

Згадав Ірину. Оглянувся за Петром, хотів щось його спитати, але Петра вже не було.

*
*   *
*

Усе те, що сталося далі, тривало коротко і він сам не міг би сказати, як воно сталося. Вогняні куці вкрили страшним ревом довкілля, відлам- ки заліза засипали землю. Десь з обрії вралось повітря і ціле поле задрижало під вогнем і за- лізом. Сотня рівночасно зірвалась у пробій. Се- ред вигуку розривів Марко почув слова коман- ди: напрям — залізниця!

Марко не рухався, він був тепер поза долею своєї сотні. Збоку посіяли вогнем ворожі танки. Марко глядів на бій. Сотня прихапцем відстрі- лювалася і скоками прямувала до насипу. Біля якихось куців вояки спокійно ладували проти- танкову гармату. Скорість, з якою посилали смертоносні набой на ворога, здивувала Марка. Один танк спинився, за ним другий. З середини вискакували бійці і прилягали до землі.

Цей момент використала сотня. Вояки бігом зближались до залізничних рейок.

Хлопці завважили, що Марко залишається і гляділи на нього безрадно, наче б на них ля- гала вина за те, що рішення командира випало на нього. Вони пробігли біля нього і він погля- нув за ними. Був гордий з рідної піхоти, але дивитися їм в очі не мав відваги. Лякався, щоб хто з них не побачив його сліз. Міг би поясню- вати собі, як слабкість людини в найбільш кри- тичній хвилині життя.

Марко зібрав сили до скоку і миттю опинився біля протипанцерних п'ястуків. На секунду про- майнула думка: щастя, що не вбили. З оберем- ком набоїв вскочив у приготовану яму.

Обережно підніс голову. Металевий ракетний набій був готовий до стрілу. Розглянувся. Ніде не було видно ні однієї людини, порожнє поле, залите мирним сонцем. Здавалося, що розриви гранатів, це марна витрата стрілен, скерованих у порожнє. А все ж Марко вправним зором зав- важив розсіяні по полі зелено-голубі плями. Ледве видні, добре укриті вояки, лежали неру- хомо, з напнятими м'язами, готові кожної хви- лини до скоку. Нагло звернув голову до переду: десь здалеку почув ледве замінний монотонний гуркіт сталі. За хвилину виповзли з лісу ворожі танки і рушили полем, западаючи в долини і за- дираючи носи вгору. Вийшли з темної стіни со- сон і смерек і тепер наближались до нього, га- ласуючи моторами і сталевими гусеницями. Так

прийшов момент, у якому Марко мав виконати наказ командира.

Приспособив ракетницю. Його очі гляділи на танки вузьким холодним прорізом повік, очі українського воїна другої світової війни, затінені залізним шоломом. Велетенський сталінський танк засірів могутньою вежею і несамовитою горою сунув на нього.

Марко затиснув уста. Прицілив спокійно, розважно вимірив віддаль від сталеві маси і вистрілив. Рівночасно різким рухом присів у яму.

Страшний рев роздер повітря. Марко виглянув. Танк горів темночервоним полум'ям, ідкий чорний дим слався по землі. З-позаду виринув другий танк. Марко підпустив його ближче. Двісті метрів, стошістдесят, стоп'ятдесят — оцінював віддаль.

Стріл! Раз! Рев! Гук! — Горів другий танк. Вояки вискакували як горючі свічі з черева могутньої потвори.

Марко глядів холодним зором, шукав ворога. Третій танк застряг в долині, стояв нерухомо, обертаючи тільки гарматною вежею. Врешті виповз на верх і рушив просто на сотню.

Марко вискочив з ями. Сперся об самітне дерево, прицілив і вистрілив. І цей танк зупинився з розпореним черевом.

Марко засміявся голосно. Вимахував залізним п'ястуком вказував напрям і кричав до хлопців. Сотня зірвалася до останнього скоку. Вояки бігли, останні з них зникали вже за зеленим

насіпом, там був вільний світ і спочинок. Прорив удався.

Марко ослаб. Ледве чув далекий вогонь важких скорострільів. Не був свідомий, як довго тривав бій. Збирав сили стрінуги ще один танк, який висунувся з-поміж садиб недалекого села. Ще час, думав. Поглянув у сторону насипу. Там було спокійно, усі вояки перебігли вже на другий бік залізниці. На полі, тут і там лежали нерухомі постаті. За них треба молитися — зашепотів.

Казка знову пригадалася. Чомусь стала тепер перед його очима таким впертим спомином. Марко глянув на небо, на село, що стояло опущеними хатами між лісом і ним, на потік, що протинав цю околицю зелено-сивими верболозами.

Бій помало потахав. Танк обертав вежею і навмання сіяв короткими серіями бортового вогню. Нікого вже тут не було. Лишилися тільки ті, що спали вічним сном.

Марко прицілився ще раз і стрілив. Чув як розірвався набій на тілі роздертого танка. Його різкий гук змішався з останніми серіями скорострільу.

Враз Марко приник сильніше до дерева. Здалося йому, що слабне і втрачає притомність. Щось вдарило по ньому. Чув ще, як обсунувся на землю. Подумав тільки, що своє завдання виконав до останнього, що сотня врятована. Життя перейшло перед його очима, як одна хвилина. Спокійна ніч огорнула його істоту.

*
* * *

Петро з друзями увійшов в село. Там стояли інші, проріджені але боездатні, відпочиті відділи. Вони готовилися до нового наступу. Вояків, які вийшли з оточення, відставляли автами до тилу. Сиділи й лежали знесилені, півмертві, байдужі. Згодом зібралися в далекому місті. Поволі приходили ті, що розсіялися в боях і розгубилися від своїх частин. Набирали сил до дальшого змагу, до дальших боїв за рідну землю.

Тих, що залишилися на полі, пригорнула прадідна земля на віки. Їхні духи перебувають у спільному гроні усіх борців, довгих, довгих століть. Готовлять хрустальні чаші, з яких спливає на нас земні істоти, величня сила духа. Світять невмирущими світлами в серцях покоління у нові сотні років.

До дивізії приходили нові вояки. Їм розповідали про бродські бої, про те, як воювали й жили небезпечним життям. А згодом рушили знову проти ворога.

Часом згадували тих, що не вернулися. Згадували Марка, якого залишили живим біля сталевого шляху. Ніякої певної вістки про нього не було. Правда, хтось розповідав, що проходив попри попалені і роздерті танки. Там під деревом бачив вояка, що спав вічним сном. Петро аж зблід на цю вістку.

Але були інші, що довго перебували в рядах повстанців. Вони прийшли до дивізії багато пізніше, пройшовши пів Європи зі зброєю в руках. Повстанці розповідали, що чули про Марка, вояка дивізії, який боровся тепер у карпатських лісах. Він залишився в краю.

В канцелярії штабу виписали Маркові смертну карту, але сім'ї не могли повідомити. Він подав себе людиною самотною.

Потрохи друзі забули про нього. Прийшли дні нових тривог і дальших боїв. Щораз більше імен переходило в засвіти, а життя йшло вперед і приносило все нові події. Петро не говорив з ніким про тайну Марка, врешті й так ніхто йому не повірив би. Старі легенди забуваються, а нові сьогодні не творяться. Не час на міти і перекази.

Вояки розбрилися по світі і воєнні труди стали вже далеким спомином.

*
* * *

Два роки пізніше недалеко бункера, що його вирили повстанці серед карпатських лісів, відбувся один з великих зборів. Горобина ніч вкривала старшин і штаб повстанської армії і тільки тут і там замиготів скритий вогник цигарки. Глибокі нетрі й потужні звори забезпечували їх перед ворогом, а ще сторожили розкинені довкола бійці; ніхто не міг би пройти ту-

ди безкарно, ніхто теж не знав про повстанський збір.

Говорили півголосом, але й ці голоси зникали у пошумах осіннього вітру, що протягливими повіями розсували верхів'ям старих ялиць. А ще час від часу відзивався нічний птах, чи з просоння заголосила сонна тварина. Вітер на-носив слоту.

В такий то час старшини радили про долю війська, а з тим й історію своєї боротьби.

Це вже давно закінчилася війна в світі, але ця подія не зробила ніякого враження на повстанців. Їх не обов'язували ніякі міжнародні договори ні пакти, бо в цих рішеннях не було місця для їхнього народу, наче б він не існував, наче б ворог поспів знищити його до щенту.

— Про нас мовчать свободні народи, засоромлені дійсністю, до якої приклали свою згоду. Але це не значить, що ми не існуємо.

— Навпаки мусимо дати знати про себе.

— Рушити у наступ!

Знову зажеврив сильніше вогник папіроски.

Генерал визначив райони операцій поодиноким відділам, з'ясовував тактику, і засоби бою.

— Горошко проб'ється в вільну Європу. Через Польщу, Чехи на Баварію. Ставничий на Австрію. Це щоби на Заході проламати мовчанку.

Дві постаті встали і відійшли. Генерал приділював тепер напрямні рейдів по рідній землі, і райони скріпленої боротьби.

— Район Чернігова — сказав по хвилині —

ще вільний. Хто зголошується туди добровільно?

— Я! — почувся у темні притишений голос — сотенний Марко!

Годину пізніше сотня вирушила в похід. Покидали карпатські звори і гуцульські села, йшли у широкі поля, заорані тракторами, у землю, де продовж сотні років творилася історія народу.

Туди пішла боевим рейдом сотня командира Марка.

*
*   *
*

Марко лежав серед листя папоротей, в гурті дримали бійці. На краю ліса зорили застави.

Хотілося жити жвавішим життям, а ось тут від тижня ждали бездільно в цих пропацих чернігівських лісах. Такий був наказ генерала.

Втратив рахунок, як довго тривав цей подивудний рейд. Впоперек цілої України, від Холму по Конотоп, від Волині по Чернігівщину. Значив правда календарні дні, але тепер мусів дуже зосереджено думати, щоб усвідомити собі місяць і день. Йшли туди гуртом або розсипкою, тягли полями і лісами, відчитуючи шлях на шматках карти; заходили до осель і міст, де ждали їх зв'язкові і кур'ери, забирали накази і йшли далі. Ніхто не мав своїх думок і своєї особовости, кожний з них жив долею рейдуючого відділу. Залягали в бою, стріляли, йшли в на-

ступ на ручні гранати, або деревіли нерухомо цілими днями й ночами.

Марко робив обрахунок свого життя. Довго він не належав нікуди й нікому не був потрібний. Нікому. Ці роки виглядали йому нині як прикрий і сумний кошмар. Тепер мав завдання, на яке ждав, здавалось, неймовірно довго.

На дерева наляг відцвіт блілого світання, глибокі тіні ночі щезли безслідно. Марко глянув на ясні верхів'я дерев. Підвівся. Обтріпав росу, що скапувала на нього з папоротей і завважив, що й недалеко переліски почали зеленіти, а на лані голубів цвіт тендітного льону. Як ця ніч, так і в нього щезли примари минулого; продовж життя його душу ранили і вбивали, нераз був розгромленим і змученим. І аж тепер зажеврили в його душі світла незнищимої сили.

— Що нині? — спитав вістун, підсунувшись нишком до сотенного.

— Ждемо.

Вістун промовчав.

— Добре було б сказати хлопцям щось про наш оперативний плян.

Марко глянув на вістуну і поклав руку на його рам'я.

— Колись хмельничани повторяли слова Кромвеля: найдалше дійде той, хто не знає куди йде!

Бійці жили останній тиждень в спокої і тиші, а це хвилювало і дратувало їх. Розмовляли з собою байдужими словами і цей зовнішній спокій душив їхні нерви. Чистили зброю, лічили набої,

говорили про свої дівчата, що їх покинули далеко звідсілля, і нічого про них не знали. Верзли усякі нісенітниці або згадували як штурмували ворога в рейді, брили ріки, як поборювали знемогу своєю силою.

Насторожилися. Тихий свист, людський свист вмшався непомітно в голоси лісу, в пташині пісні і жужукання комах. Вмовкли нагло, а проте ніхто не рушився, їхні очі спочили на сотенному.

Марко глянув у передпілля і відповів таким же тихим свистом. Умовлений знак, кінець нестерпного очікування. Марко, тримаючи в погтівлі машинову пістолу, вийшов на затінене узлісся.

Тоді з поблиьких кущів ліщини вийшла дрібна постать упівця. І він скерував дуло автомата в сторону Марка. Стояли так хвилину бистро, споглядаючи на себе.

Згодом сиділи поруч себе, підобгавши ноги і покурюючи лихі цигарки.

— За чотири години наша частина буде на умовленому місці — худий упівець вказав рукою на ст'ну ліса, що сивіла ще ранньою мрякою на окраїні великої рівнини.

— Два дні тому ми відв'язалися від ворога. З боем. Змилили погоню. Було б все таки доцільно, якби ви зайняли умовлене місце скоріше.

— Коли була остання перестрілка?

— Вчора рано розбили передовий відділ погоні і від того часу не маємо контакту з ворогом.

Але околиця заалармована нашою появою і слід готуватися до несподіванок. Це ясно.

— Так. Поготівля конечне.

— Тут десь Конотоп, чи Путивль?

— Конотоп. Ми яких дванадцять кілометрів від міста. Тут, на цій рівнині, Виговський розгромив царські війська.

Худий воляк глянув на рівнину і не відповів нічого.

— Про нас знають у Конотопі. Війська вирушили з міста у бойовому виряді — промовив згодом.

Він підвівся з землі.

— Йду.

Він витягнув руку до Марка. Сотенний пішов з ним стежкою до яру, де стояла остання застава Маркової групи.

Дві години пізніше рейдуючий відділ Марка зайняв умовлене місце на краю ліса. Але ледве почали розставляти стійки, почули нагло далекі серії скорострільів. Десь за лісом ішов бій. Почався він відразу з пристрасною силою, луною відбивалися в лісі вибухи гранатометів: злосливі і протяжні рокання машинової зброї.

Марко стиха свиснув на збірку. Прибігли обвантажені зброєю і муніцією.

Сотенний рушив у напрямі бою. Йшли шкоро кроками і мовчали. Під ногами стелився м'який мох і стишував їхній марш.

Відгомін бою ставав щораз сильнішим, чути було виразно поблизькі вибухи і поодинокі вистріли. Марко, який ішов передом, дав знак ру-

кою. Стояли тепер за низьким підшиттям ліса, з-поза якого було видно далеку леваду і білі хмари на обрії.

Марко розклав рамена і відділ скочив у розстрільну. Рушили хильцем до переду — перед ними посувалася вліво московська лава, піхотна бойова лінія. Повний батальйон військ НКВД готувався до скоку.

Сотенний легко тріснув у пальці. І враз його відділ сипнув вогнем на ворога, змішав його шереги, скропив кров'ю конотопські поля. Вмовкли гнізда важких скорострільів ворога, сірі постаті розсипалися в панічній утечі. Десь спереду сипнули на москалів сильним рушничним вогнем.

— Слава! Слава!

Гнали останки московського батальйону, пострілами збивали останніх з ніг і врешті Марко спинив погоню. Не було за ким гнатися.

Забирали покинену зброю, ленти, стріливо, гранатомети. Кожний вибирав потрібне, скоро, бігом майже ліквідували побойовище.

За хвилину обидві групи стрінулися в лісі. Віталися друзі, розпитували один другого про новини і вісті з родинних сторін.

Командир Сашко стиснув руку Маркові.

— Якби не ви друже! Якби не ви!

Оподоалік перев'язували ранених.

— Лікарів маєте?

— Одного. І подругу сестру до помочі. Отже майже двох лікарів, — засміявся Сашко.

Підійшли туди. Марко нахилився над одним

з ранених. Цей не бачив його, уже догоряв. Сестра підтримувала рам'я іншого раненого, а лікар метушився біля бандажів. Четверо ранених, один убитий — втрати невеликі. І ранені не важко, походу спинювати не будуть. Марко підійшов до лікаря, глядів, як цей зручно бандажував руку і підвів зір на сестру.

Нараз його уста порушилися в німому хвилюванні, він знечев'я стиснув рам'я командира. Цей підійшов до сестри.

— Подруга Катерино, — промовив, — познайомтеся, це сотенний Марко.

Марко якось незручно протягнув руку своїй Ірці. А вона глянула на нього такими самими вогкими очима, як колись, і з легким, ледве чутким криком радості припала до нього.

Командир Сашко відвернувся на мент, опісля, стрівши погляд Марка, сказав:

— Дай час її сльозам!

Відійшов на бік і чомусь глядів пильно на ясний слід проміння, що пробився крізь верхівки дерев у глиб ліса. А вони обое шепотіли до себе слова щастя, і її великі очі шукали на його обличчі знайомих любих черт її коханого Марка.

Командир поклав руку на Маркове рам'я.

— Що це? Довго не бачилися?

— Не те, не те — мовив Марко, але на вияснення не було слів ні часу.

Сашко похнюпився. І що з того, що стрінулися! Що кохаються! Один погляд, один мент

щастя і кінець. Над ними розпостерлися вже завіси мрячного майбутнього.

— Друже! — сказав до Марка.

Відійшли на бік.

— Відділи УПА переходять у цивільний спротив. Пляново й поступенно. Негайно маємо розвантажити наші бойові відділи. Ти Марку залишаєшся тут з шістьма людьми. Всі інші йдуть зі мною. Виказки і документи для вас маю.

— Ірина? Подруга Катерина? — спитав Марко.

— Йде з нами.

Ірина похилила чоло.

— Наказ! — сказав Марко.

Марко дістав нові завдання, а вечером військо рушило на Захід. Марко залишився з шістьма хлопцями. Його обличчя стало мов з каменя. Розумів, що Ірка мусіла йти туди, де рейдували повстанці, вона ж помічниця лікаря.

Роздав документи. Хлопці по-одному відходили мовчки в цивільне життя. Дальші накази дістануть від інших зверхників.

На ніч залишилися з ним ще три вояки. Ще сонце не зайшло, поки Марко вийшов на край ліса. Думками був при Ірці. Чому вона прибрала собі псевдо Катерини? Розглядав крайовид, золочений останніми проміннями сонця, ліси, з якими так зжився, багату пахучу зелень.

І враз раптова ясність огорнула його душу. Це ж місце його дитячих забав, потічок з хрустальною водою і дрібними круглими камінчи-

ками! Там на горбку стояла колись хатина. Туди бігав він малим хлопчиком, а ось цією дорогою подався на завжди в далеку мандрівку в козацькі землі!

Марко розглядався зачудований і збентежений своїм відкриттям. Наче Макбет, що з очима спущеними вниз, шукав порохів родителів своїх, так і він шукав кожного місця, яке нагадувало б йому предківську землю, з якої вийшов.

Чому стоїть він тут, другий раз у житті? Дивний круг існування? Початок і кінець? Замкнене коло?

Ні, ні, це не другий раз! Це ж і є поле, на яке вийшов після трагічної стрічі з Микулихою. Докладно пізнав стіну ліса і місце, де стрів свого коня. Закрив очі зачудований і трохи занепокоєний своїм відкриттям. Стемніло. Настала ніч.

* * *

Ранком хлопці попрощали свого сотенного і рушили за своїм призначенням.

— В разі чого — сказав їм Марко вривчастими словами — знайте, зброя закопана тут!

Пішли.

Марко довго глядів за ними. З задуми збудили його голоси, йшли від побойовища. Скочив у позицію. Це йшла московська розстрільна з галасом і криком, прочісувати околицю. Йшли

юрбою, сотня за сотнею, з готовою до стрілу зброєю.

Марко націлився з важкого скоростріла і натиснув язичок. Водив цівкою по шерегах ворога, певною рукою старого вояка.

Лави завертали і знову наступали. Коли в лісі втихли стріли, рушили вперед. Шукали пильно за повстанцем, який ставив їм опір. Не знайшли нікого. Тільки на краю ліса лежав важкий кулемет, порожні ленти біля нього і ні одного набоя.

* * *

Коли людина вмирає, кажуть старі люди, янгол смерти кружляє над домом. Його існування відчувають ті, що залишаються на цьому світі і ті, що з нього відходять.

Тут сумного янгола не було. Не було теж ні дому смутку, ні жодної живої людини.

Колись, може в якійсь щасливішій добі, Марко появиться знову. Стрінеться з новими, тугішими земляками. Новими, а всеж таки в душі такими самими, як ми.

ками! Там на горбку стояла колись хатина. Туди бігав він малим хлопчиком, а ось цією дорогою подався на завжди в далеку мандрівку в козацькі землі!

Марко розглядався зачудований і збентежений своїм відкриттям. Наче Макбет, що з очима спущеними вниз, шукав порохів родителів своїх, так і він шукав кожного місця, яке нагадувало б йому предківську землю, з якої вийшов.

Чому стоїть він тут, другий раз у житті? Дивний круг існування? Початок і кінець? Замкнене коло?

Ні, ні, це не другий раз! Це ж і є поле, на яке вийшов після трагічної стрічі з Микулихою. Докладно пізнав стіну ліса і місце, де стрінув свого коня. Закрив очі зачудований і трохи занепокоєний своїм відкриттям. Стемніло. Настала ніч.

*
*
*

Ранком хлопці попрощали свого сотенного і рушили за своїм призначенням.

— В разі чого — сказав їм Марко вривчастими словами — знайте, зброя закопана тут!

Пішли.

Марко довго глядів за ними. З задуми збудили його голоси, йшли від побойовища. Скочив у позицію. Це йшла московська розстрільна з галасом і криком, прочісувати околицю. Йшли

юрбою, сотня за сотнею, з готовою до стрілу зброєю.

Марко націлився з важкого скоростріла і натиснув язичок. Водив цівкою по шерегах ворога, певною рукою старого вояка.

Лави завертали і знову наступали. Коли в лісі втихли стріли, рушили вперед. Шукали пильно за повстанцем, який ставив їм опір. Не знайшли нікого. Тільки на краю ліса лежав важкий кулемет, порожні ленти біля нього і ні одного набоя.

*
*
*

Коли людина вмирає, кажуть старі люди, янгол смерти кружляє над домом. Його існування відчувають ті, що залишаються на цьому світі і ті, що з нього відходять.

Тут сумного янгола не було. Не було теж ні дому смутку, ні жодної живої людини.

Колись, може в якійсь щасливішій добі, Марко появиться знову. Стрінеться з новими, тугішими земляками. Новими, а всеж таки в душі такими самими, як ми.

НАШІ ВИДАННЯ

ОЛЬГА МАК
З ЧАСІВ ЄЖОВЩИНИ
Спогади

*
Д-Р РОСТИСЛАВ СІДИК
ДМИТРО ДОНЦОВ
ідеолог українського
націоналізму

*
ОЛЬГА МАК
БОГ ВОГНЮ том I, I, III.
Пригодницька повість

*
ОЛЬГА ЛУБСЬКА
КОЛОСЯ ШЕЛЕСТИТЬ
Поезії

*
ПЕТРО КІЗКО
УСТИМ БЕЗРІДНИЙ
Повість
Частина перша

*
ВІРА ВОВК
ДУХИ Й ДЕРВІШІ
Повість

*
ЕЛЕГІЇ

*
РОСТИСЛАВ СІДИК
ЖАГА
Новелі

*
Друкується
ОЛЕКСА ВОРОПАЙ
ЗВИЧАЇ НАШОГО НАРОДУ

*
Читайте і поширюйте
Тижневик

ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ

Адреса Видавництва:
SCHLACH PEREMOHY
München 8, Zeppelinstr. 67